# МӨГАЛЛИМӘ

**Драма өч пәрдәдә**

## КЕШЕЛӘР:

Фатыйма — мөгаллимә.

Габдулла — беренче мөгаллим.

Әсма — Фатыйма белән бер мәктәптә мөгаллимә.

Шакир — Габдулланың иптәш мөгаллиме.

Хәзрәт — мәхәлләнең имамы.

Абызтай — аның хатыны.

Сабир — яшь сәүдәгәрләрдән.

Гайшә — аның хатыны.

Габделкадыйр — яшь, фикерле сәүдәгәрләрдән.

Балалар — мәктәптә укучы шәкертләр.

Хәзрәт, Остазбикә абызтай — Габдулланың аталары.

**Вакыйга Себердә.**

## БЕРЕНЧЕ ПӘРДӘ

Зур, озын өстәл тирәсенә кунаклар утырганнар. Бүлмә байларча. Бер почмакта рояль дә бар. Бик якты. Бүлмәнең җыелышы ярты татарча, ярты аурупача. Өстәл башына яшь кенә хәзрәт утырган (яңамулла). Аның күршесендә Остазбикә. Аның күршесендә мөгаллим Габдулла әфәнде. Аңарга каршы мөгаллимә Фатыйма туташ. Мөгаллим Шакир, икенче мөгаллимә — Әсма. Шәһәрнең яшьләреннән Габделкадыйр әфәнде. Шәһәрнең ачык байларыннан Сабир әфәнде, аның хатыны Гайшә ханым. Пәрдә ачылганда бары да өстәл янында утырышкан.

Сабир (хатынына карап). Йә, Гайшә, синнән!

Гайшә. Мин әйтә алмыйм. Ярар инде, үзең генә башла!

Шакир. Юк, без риза түгел, сездән, Гайшә ханым, сездән! Шундый зур, хөрмәтле ханымнар бар чакта без ирләргә башлап сүз сөйләргә оят, сездән, Гайшә ханым, сездән.

Габделкадыйр. Без бит, Гайшә ханым, хатыннарны тигезләү тарафында. Шулай булып, сездән узып сүз сөйләсәк, ул ни булыр?

Хәзрәт. Шулай, шулай.

Остазбикә, Фатыйма, Әсма көлеп торалар. Кыска гына тик тору. Гайшә ханым акрын гына аякка калка. Кулындагы озын бокалда тулы кымыз.

Гайшә. Әфәнделәр... Әфәнделәр... Бу олуг мәҗлес безнең барымызның хөрмәт итә торган, барымызның да сөя торган... Әй яңгыш ла, ярата торган (Бераз туктап торып.) Габдулла әфәнденең туган көненә карап ясалды...

Аның безнең милләтемезгә иткән хезмәтләре бик күп: ул мәктәп ачты... кызлар укытты... безгә һәр эштә ярдәмче булды... Мин аның исәнлегенә кадәх күтәрәм...

Габдулла. Рәхмәт, Гайшә ханым, рәхмәт! (Һәммәсе Габдулла берлә чүкешәләр.)

Һәммәсе. Габдулла әфәнде, сезнең исәнлеккә, Габдулла әфәнде, сезнең исәнлеккә! (Кымыз эчәләр.)

Сабир (торып). Җәмәгать! Ханымнар, әфәнделәр!.. Үз кешеләр бит, гаеп итмәссез, без сөйләргә өйрәнмәгән... Мин бит, беләсез, сатучы... Аның да агы берлә түгел, карасы берлә. Агай-эне әйтмешли, тире-ярысы. Алай да минем күңелем сезнең берлән. Менә шуны әйтмәкче булам: моннан сигез ел элгәре, монда мәктәп түгел, яза белүче дә юк иде. Себернең суыгы белән туңган йир кебек, безнең күңелемез дә, башымыз да туңган иде. Хәзер караңыз менә, җәмәгать! Габдулла әфәнде килгәнгә сигез ел үтте, мәктәбемез булды, хыйбәдәтханәмез булды, мәчетемез булды, имамымыз булды, без бер мәхәллә халык булдык. Аллага шөкер, кеше төсле тора башладык. Менә шуның өчен Габдулла әфәнденең туган көне хөрмәтенә, Габдулла әфәнденең безгә сигез ел иткән хезмәте хөрмәтенә мин кадәх күтәрәм. Яшә, Габдулла әфәнде!

Һәммәсе. Ура, ура! (Һәммәсе чүкешәләр.)

Габдулла. Рәхмәт, рәхмәт, Сабир әфәнде, рәхмәт! Һәммәңезгә рәхмәт!

Габделкадыйр. Миңа бер-ике генә сүз әйтергә рөхсәт бирегез әле! Мин, әфәнделәр, Сабир абзый әйткән кебек, бер тиреч егете. Әтием мине үзе төсле тиреч булып, азмы-күпме акча җыеп, дөньяда торырга, анычча, бик шәп иттереп, сезнеңчә, хайван кебек булып торырга хәзерләмәкче иде. Менә шул юлдан бара идем. Менә безгә Габдулла әфәнде килде. Мин аның шәкерте булдым. Ул минем туңып килә торган күңелемә җылы салды. Мин аны мөгаллим итеп яраттым, сөйдем. Аның сүзен атам-анамныкыннан артык күрә башладым. Унике-унөч яшемдә мин, тәмәке тарту, эчү нәрсә икәнен татыган егет, китап, әдәбият, шигырь нәрсә икәнен белмәгән идем. Габдулла әфәнде мине шул юлга савыкты. Укырга, уйларга дәрт салды. Күңелемне

нечкәртте дип һавалана алмыйм, ләкин минем башымнан эчү-тарту кебек былчырак нәрсәләрне алып ташлап, алар урынына милләт мәхәббәте, әдәбият сөю кебек матур мәгънәле нәрсә тутырды. Менә мин бүген, этине алдап, шул олуг мәҗлескә, шундагы хөрмәтле затларның мәҗлесенә — Габдулла әфәнденең туган көне бәйрәменә килдем. Габдулла әфәнде сигез ел элек монда килеп, батып бара торган мине коткарып калмаса иде, мин менә бүген шулай ук, этиемне алдап, исемен монда әйтергә ярамый торган әнә теге өйгә (Кулы берлә күрсәтә.) барып кергән булыр идем. Габдулла әфәнде мине икенче мәртәбә тудырды. Бүген аның туганына утыз ел тулган көн булса, бу аның туган бәйрәме булса, бу минем туганыма да сигез ел тулган көн, бу минем дә бәйрәмем, олуг бәйрәмем. Менә мин шул үземнең мәгънәви атамның сәламәтлегенә, тагы минем кебек йөзләр, меңнәрне тудыруына кадәх күтәрәм!

Һәммәсе. Шулай, шулай, браво, браво!

Бар да чүкешәләр, кымыз эчәләр, хуҗа торып тагы кымызлар сала.

Хәзрәт (калкып). Мин мәхәлләнең имамы икәнне беләсез. Без, муллалар, вәгазь сөйли-сөйли халыкны туйдырып бетергәнгә, безнең сүземез дөрест булса да, йә инде, мулла ни сөйләсен, дип тыңламау дәрәҗәсенә йиткән. Менә хәзер, җәмәгать, миңа бер мулла, бер вәгазьче дип карамаенча, араңыздагы бер кеше, бер иптәш, бергә баручы бер юлдаш дип кенә караңыз әле!

Һәммәсе. Карыймыз, хәзрәт, карыймыз!..

Хәзрәт (туктап). Әнә шулай караңыз, бүген мин хәзрәт булмыйм әле. Мин Габделвахит... Менә бүген чынлап та безнең Себернең шул ук суык почмагын йылыткан, шуның бозын эреткән Габдулла әфәнденең бәйрәме безнең арадагы пәрдәне дә бетерсен әле!

Халык. Бетте, бетте!

Фатыйма. Бетте, Габделвахит әфәнде!..

Хәзрәт. Рәхмәт, Фатыйма туташ. Менә әйтәсем шул: Габдулла әфәнденең иң зур хезмәте безнең мондагы мәктәптә укыту гына түгел, тәрбия итү булды. Безнең мөгаллимнәремезнең күбесе укыта гына белә, Габдулла әфәнде тәрбия итте. Габделкадыйр әфәнденең сүзе дөрест. Ул балаларның күңеленә чаткы салды. Менә шул чаткы, әткә әйләнсен өчен мөгаллимәләремезнен дә бик зур хезмәте тиде. Балаларның ире-кызы бергә укуының да файдасы зур, мин каршы килгән идем. (Туктап тора...) Тагы ни әйтим?.. Вәгазьгә өйрәнгән кеше, шул, башкача булдыра алмый икән!.. Көлсәңез көләрсез инде. Габдулла әфәнде балаларга дин рухы сеңдерде, мин моны муллалыктан гына әйтмим. Бу — зур эш!

Халык. Рәхмәт, хәзрәт, рәхмәт.

Хәзрәт. Менә тагы хәзрәт булдым... (Чүкешәләр, тагы эчәләр.)

Асрау кыз (кереп). Абызтай, балалар килде... Балалар... (Һәммәсе борылып карый.)

Сабир. Нинди балалар?..

Асрау. Мәктәп балалары... Мөгаллим абыйга килдек, диләр.

Әсма. Котларга килгәннәрдер, котларга... (Урыныннан сикереп торып.) Кая? Керсеннәр... (Гайшә ханымга.) Керсеннәр бит, Гайшә ханым?!

Сабир, Гайшә ханым. Керсеннәр, керсеннәр... (Бары да тора.)

Хәзрәт. Аларны кем өйрәткән?

Шакир. Үзләре белгәннәр... Үзләре!..

Әсма. Менә сез бер генә көнгә хәзрәт булмаска теләдеңез, балалар да бүгенгә генә зур булырга теләгәннәрдер...

Абызтай. Балалар һәрвакыт зур булырга телиләр инде...

Өч-дүрт кыз, өч-дүрт малай килеп керәләр. Кызлар бары да калфактан. Ак алъяпма япканнар: малайлар кәләпүштән, бертөсле киемнән.

Малайлар. Әссәламе галәйкем!

Кызлар күкрәкләренә кулларын куеп башияләр. Бер кыз кулына төргән бернәрсә тоткан, бер малай да бернәрсә эләктергән. Ишек төбенә туктыйлар.

Хәзрәт. Вәгаләйкем әссәлам. Боерыңыз, кечкенә туташлар!

Гайшә, Сабир. Боерыңыз, боерыңыз! (Балалар бер-берсенә карашалар.)

Әсма (яннарына барып чыгып). Әйдәңез! Әйдәңез!

Балалар акрын гына киләләр дә туктыйлар... Пауза... Хәзрәт хатыны белән колактан колакка сөйләшә... һәммә кеше көтә... Балалар, бер-берсен төртешәләр. Бер кыз алгарак чыгып кулындагы кәгазьне ача башлый. Акрын гына тавыш белән укырга тотына.

Кыз. Без, мәктәп балалары, сөекле хәлфәмез Габдулла әфәнденең туган көнен үземезгә бәйрәм санап, шул шатлыклы көнне күрүемез өчен үземезне бәхетле саныймыз. Ул безне һәрвакыт сөйгәнгә, безне баласы кебек күргәнгә, без дә аны абыебыз, әтиемез кебек олуглыймыз вә аңарга Аллаһе Тәгаләдән бик зур бәхет, шатлыклы тормыш бирүне телимез... (Пауза.) Безнең мәктәпнең кызлары сезнең хезмәтеңезне түләп бетереп булмаганны белсәләр дә, сезгә, Габдулла әфәнде, күңелемездән чыккан шул рәхмәтне әйтергә куштылар вә шул чәчәкне тәкъдим итәргә боердылар.

Кызларның берсе кәгазьне ташлый, букет чыга, алга таба баралар.

Теге кыз. Габдулла әфәнде, без — балаларның шул кечкенә бүләген кабул итеп алыңыз. Гомереңез чәчәк кебек матур, чәчәк кебек хуш исле, чәчәк кебек пакь, саф булып үтсен! Рәхмәт сезгә, Габдулла әфәнде!

Балалар. Рәхмәт, рәхмәт, Габдулла әфәнде!

Габдулла. Рәхмәт, рәхмәт! (Балаларның һәммәсен сөеп, кайсын башыннан сыйпап, кайсын кулыннан тотып чыга.)

Әсма (чыгып бер кызга). Хәдичә, кара әле, алъяпкычын җыерылган (Бала төзәтенә.) Менә шулай, шулай!.. (Бер малайның кәләпүшен төзәтебрәк куя... Әйбер тоткан малай кәгазен ташлап )

Малай. Габдулла әфәнде, сөекле хәлфәмез яхшы китаплар язганда безнең кара савытымызга манып, безнең каләмемез берлән язсын, дип, дүртенче сыйныф шәкертләре исеменнән үзара җыешкан акчага шул кечкенә бүләкне алып бирергә батырчылык иттек. (Габдуллага суза.)

Габдулла (алып). Рәхмәт, рәхмәт.

Барысы да килеп кара савытка карый. Гайшә зур ваза алып килеп букетны суга куя.

Әсма (балаларга). Менә шулай, менә шулай, нинди гакыллылар! Килеңез монда, чәйгә утырыңыз. Гайшә ханым, балаларга чәй эчерергә ярый бит!

Гайшә. Ярый, ярый, рәхим итеңез, балалар!

Абыстай (бер кызга). Син кем кызы?

Кыз. Камәретдиннеке.

Абыз тай. Эһе, әниең исәнме, ник безгә бер дә килми?

Әсма. Әйдәңез! Әйдәңез!

Габделкадыйр берлән Шакир әллә ни хакында сөйләшәләр. Балалар каушап торалар.

Бер кыз. Без чәй эчмимез...

Әсма. Эчеңез... Эчеңез...

Кыз балалар (бердән). Юк, рәхмәт!

Әсма (кулында бер поднос чикләвекләр, конфетлар күтәреп балаларга таба барып, Сабир әфәндегә). Мин аз гына балаларга бирим әле! (Сабир баш ия, Фатыйма җылмаеп карап тора.)

Әсма. Алыңыз! Алыңыз! (Балалар алмый торалар. Ул үзе кулы берлән учлап берсенә бирә. Баланың кулыннан чикләвек аккач.) Ал, яулыгыңны, ал! (Балалар яулыкларын алалар. Әсма һәммәсенә өләшә. Бер малайга килеп.) Менә конфетны ал! (Малай тартына.)

Әсма (бармак селкеп). Ал, ал, мин бит сине беләм. Син конфетсыз мәктәпкә дә килмисең!

Малай. Хәзрәт ачуланыр.

Әсма. Юк, юк, бүген ачуланмый.

Абызтай. Юк, ачуланмый.

Балалар конфет, чикләвек ашарга тотыналар. Бер малай мич янына килеп бер вазага карап тора. Аның янына Фатыйма барып:

Фатыйма. Нәрсә карыйсың, Хәмит? Малай. Менә, Фатыйма ханым, бу савыт нәрсә? Фатыйма. Бу — савыт түгел, бу — ваза. Бу кытай эше, матурмы?

Малай (башын иеп). Бик матур.

Фатыйма алып күрсәтә, малай тотып-тотып карый. Әсма һаман балаларга конфетлар ташый. Фатыйма, Гайшә, абызтай Әсма янына баралар. Әсма һаман балалар белән мәшгуль.

Фатыйма (Әсманың кулыннан тотып). Әсма, син нинди бәхетле!

Әсма (кызарып). Ник, ник, ни булды? Фатыйма. Бер ни булмады, син бәхетле генә дим!..

Әсма аптырап тора. Фатыйма, Әсманың кулына кереп.

Фатыйма. Бәхетле булу гаепмени? Әсма. Юк, гаеп түгел, мин гаеп димим. Фатыйма. Алай булгач, ник кызарасың? Әсма. Менә мин синең төсле булсам иде, бәхетле булыр идем.

Фатыйма. Мин синең төсле булсам иде, бәхетле булыр идем дип уйлыйм. Юк, Әсма, син барыбыздан да бәхетле: Габдулла әфәндедән дә, миннән дә, Сабир әфәндедән дә, Гайшә ханымнан да. Синең эченә бәхет салынган. Аңлыймсың? Кайсы кешеләр бәхетле туа, бәхетле үсә, бәхетле яратыла. Менә син — шул!

Әсма. Син бәхетле түгелмени, Фатыйма?.. Мин сине бик яратам. Мин сиңа кызыгам, син бәхетле!

Фатыйма. Мондый шатлыклы мәҗлестә андый сүзне сорамыйлар. (Үзе акыртын гына китә. Әсма аптырап карап кала.)

Шакир (килеп). Әсма ханым, әйдә балаларны йырлатыйк.

Әсма. Әйдә, әйдә!

Балалар янына барып сөйләшергә тотыналар. Абызтай берлә Гайшә читтәрәк сөйләшәләр.

Абыстай. Мин бу Фатыйма туташның монда килүен бер дә аңламыйм. Өч ел мөгаллимә булган исеме бар, белеме бар, аны бит нинди йиргә дә алырлар иде.

Гайшә. Үзе дә шулай, күп йиргә сорадылар, Себергә киләсем килде, ди.

Абыстай. Мин аны Габдулла әфәнде тартып китермәдеме, дим. Элгәре танышлар иде микән?

Гайшә. Белмим, юктыр ахрысы. Булса ни, пар түгелләрме әллә?

Абыстай. Парын пар да, Габдулла әфәндегә тагы бер дәрәҗә югарысы да кызганыч түгел.

Фатыйма йөреп тора, боларның янынннан барганда.

Абыстай. Фатыйма туташ, менә без әле сезнең монда килүенезгә исемез китеп тора. Казан, Идел буен ташлап, салкын Себергә килгәнсез!

Фатыйма. Дөньяда кайвакыт салкын да кирәк булганы сезгә туры килгәне юкмыни? Пешереп бетерә алмаган ашны бозылмасын өчен суыкка да куялар бит. (Фатыйма китеп бара. Ике хатын әллә нәрсә сөйләшәләр.)

Шакир. Җәмәгать, хатыннар, әфәнделәр! Балаларны йырлатмакчы буламыз.

Халык (беравыздан). Бик һәйбәт, бик һәйбәт!

Әсма берлә Шакир, кулга-кул тотынып, Гайшәгә киләләр.

Шакир, Әсма. Гайшә ханым, рәхим итеп рояльгә утырсаңыз!

Гайшә. Мин бит бик начар уйныйм. (Үзе рояльгә таба бара. Балалар рояль янына киләләр.)

Гайшә. Нинди көй? Шакир. «Бәйрәм бүген».

Гайшә уйный, балалар йырлыйлар.

Бәйрәм бүген!

Бар күңеллелек бөтен дөньяда, бар бер ямь бүген, Нәрсәдән бу? — Мин беләм: бәйрәм бүген, бәйрәм бүген!

Бер мөкаддәс хис белән һәрбер кеше хәйран бүген; Уйный сазым да минем бәйрәм көен, бәйрәм бүген! Арттыра, күрдем, кояш гадәттәгедән балкуын; Ул киенгәндер, дидем: бәйрәм бүген, бәйрәм бүген! Хис итеп һәр җирдә дә бертөрле хуш ис аңкуын, Ислемай сөрткән икән дөнья! дидем: бәйрәм бүген!

Ахырдан һәммәсе кул чабалар.

Һәммәсе. Шулай, шулай!..

Әсма (балаларга карап). Теге «Садә көе»н, «Садә көе»н...

Гайшә музыканы үзгәртә, балалар «Садә көе»н җырлыйлар.

Кояш чыкты, нур балкыды, Тәрәзәдән һәм калыкты. Уян, атам, атам, уян! Уяныргa вакыт җитте! Укыт мине, газиз атам, Югыйсә мин таштай катам, һич ни белми, һич ни күрми ихтыярсыз әрәм ятам.

Бик озак кул чабалар.

Габдулла. Рәхмәт, шәкертләр. Барыңыз инде, курыкмыйсызмы?

Шәкертләр. Юк, юк!

Әсма балаларның тагы кайсысының алъяпкычын төзәтә, кайсысының кәләпүшен төзәтә, бер малайга.

Әсма. Син ката киеп килдеңме? Бүген суык! Малай. Ката...

Әсма (барысына да). Туңмаңыз, киемнәреңез җылымы?

Балалар. Җылы... Әсма туташ, җылы!

Әсма. Барыңыз, барыңыз, сабакка соңга калмаңыз...

Барысы да чыгып китәләр.

Гайшә. Утырышыңыз әле, кунаклар, утырышыңыз әле! Мәҗлес бетмәгән. Фәхрия, Фәхрия! (Асрау килеп керә.) Яңа самавыр керт әле.

Асрау самавыр күтәреп чыгып китә.

Хәзрәт. Балалар килеп керүе мәҗлесне бозды.

Фатыйма. Төзәтте дә: матурлык, сафлык бирде.

Әсма. Сез, хәзрәт, балаларны сөймисезмени?

Хәзрәт. Сезнең кадәр үк сөймим!

Фатыйма. Ирләр, гомумән, хатыннар кадәр үк сөймиләр.

Шакир. Бу — балалар хакында гынамы, Фатыйма туташ, әллә гомумәнме?

Фатыйма. Булса ни була?

Шакир. Гомумән булса, бәхәсем бар!

Фатыйма. Сезнең шул бәхәсеңез булуда бәхетеңез.

Шакир. Рәхмәт, туташ!

Сабир. Утырышыңыз, утырышыңыз!

Барысы да утыралар. Самавыр килә. Яңадан бокалга кымыз салына.

Габдулла (торып). Ханымнар, әфәнделәр! Шулкадәр зур мәшәкатьләр ясап, минем кечек башымны олугка санап хөрмәт мәҗлесләре ясавыңыз өчен һәммә шунда булган ханымнар, әфәнделәргә эчемнән рәхмәт укыйм. Хосусән, Гайшә ханым вә Сабир әфәндегә хезмәтләре өчен бурычымны түләүдән гаҗиз икәнлегемне белдерәм. Туташлар, ханымнар, әфәнделәр! Бервакытны тормыш дулкыны мине Сибириягә, суык Сибириягә ыргытты. Халкыма хезмәт итү уе бөтен башымны, йөрәгемне, куймаенча, үзенең генә ихтыярына алган чакта, шул суык Сибириядә мин җылы күңелләр таптым. Боларның берсе монда хазир булган Габделвахит әфәнде, яңа имамымыз Габделвахит әфәнде, берсе өй хуҗамыз Сабир әфәнде иде. Аларның култыклаулары, аларның ярдәмнәре аркасында күңелемдә тулган дәртемне тормышка татбикъ итә алдым. Сибириянең шул караңгы почмагында беренче мәктәп ачтым. Ничек укытканнарым, нинди юллардан үткәннәрем һәммәңезгә мәгълүм. Ләкин сезгә мәгълүм булмаган бер нокта, кечкенә генә бер нокта минем шул эшемдә миңа ярдәмче, сәбәпче булды: ул да — минем хатын-кызга карашым. (Фатыйма туташ зур бер хәрәкәт ясый, Габдулла дәвам итеп.) Мин монда булган ханымнарга күңеллерәк булсын өчен әйтмим. Бөтен барлыгымны ярып каралса, бер ягыннан халкыма мәхәббәт чыкса, икенче ягыннан хатыннарга ихтирам чыгачак. Бу миңа китап аша гына кергән соңгый бер тойгы гына түгел. Бу мина анам сөте берлә кергән, минем берлә бергә үскән табигый бер сыйфатым. Минем анам — дөньяның иң шәфкатьле, иң яхшы бер хатыны. Минем туталарымның минем өчен йокламаган йокылары, минем өчен иткән мәшәкатьләре, һичбер файда өчен түгел, мине сөйгәннән генә иткән эшләре —минем күңелемнең иң эченә хатын-кызга ихтирам тойгысын тутырды. Мин шул тойгыны яшьлегем буе өстерәп чыктым. Шуның кушуы буенча, менә хәзрәтләр берлә оршышып булса да, мөгаллимә китерттем. Ир балалар берлә кыз балаларны бергә куштым. Нәтиҗәсе күз алдыңызда: менә мөгаллимәләремез, менә шәкертләремез. Өч елдан бирле Әсма туташ берлә бергә укытамыз. Ике ел бербуйдан Мәрфуга туташ берлә укыттык. Хәзер менә Фатыйма туташ берлә иптәш булып бергә укытып барамыз. Тәҗрибәләргә таянып әйтә алам: укыту эшен без, мөгаллимнәр, мөгаллимәләр белән бүлешә алсак та, тәрбия эше бөтенләй аларда. Мин менә бүгенге шул бәйрәмне, минем бәйрәмем генә ясамаенча, бөтен мөгаллимнәр, бигрәк тә мөгаллимәләр бәйрәме дип уйлыйм, шуңар ышанам. Шуның өчен шунда хазир булган Әсма, Фатыйма туташлар вә монда хазир булмаган Мәрфуга ханымнарның исәнлеге өчен кадәх күтәрәм. Яшәсен татар мөгаллимәләре! Алар яшәсә, без яшәрмез!
Габделкадыйр. Яшәсен бөтен татар хатыннары!

Габдулла иң әүвәл Фатыйма туташ белән чүкешә. Габделкадыйр һәммәсе берлә чүкешә. Шакир Әсмага карап әллә нәрсә әйтә. Кадәхләрне күтәргәч тагы.

Һәммәсе. Яшәсен татар хатыннары!

Шакир. Мин төбенә кадәр эчәм!

Габделкадыйр. Мин тамчысына кадәр! Хәзрәт, Сабир, Габдулла. Һәммәмез, һәммәмез, беткәнчә!

Фатыйма торган йиреннән утырмаенча, кымызны эчеп бетермәгән көенчә сөйләмәкче була.

Сабир. Фатыйма туташ, сез бетермәгәнсез, сез бетермәгәнсез!

Габделкадыйр. Фатыйма туташ, сез бетермәгәнсез, татар хатыны исеменә эчкәндә сез бетермәгәнсез!

Фатыйма. Бәлки мин татар хатынында бер тамчы калдырмаенча эчәрлек сез күргән каһарманлыкны күрми торганмын!

Габделкадыйр. Фатыйма туташ, сез ни сөйлисез, сез ни сөйлисез? Безнең бөтен мөхәррирләремез, бөтен шагыйрьләремез, бөтен олуг кешеләремез хатыннарымызга ихтирам итә, бөтен алдагыларымыз аларны тәкъдис итә һәм шулай тәкъдис итәргә тиеш!

Хәзрәт. Шулай, Фатыйма туташ, шулай!

Сабир. Минем дә фикер шул!

Фатыйма. Мин дә, бәлки, сезнең белән фикердә бермен. Ләкин шуны уйлаңыз: мин үзем — хатын! Мин сез күрмәгәннәрне күрә алам.

Әсма. Мин дә хатын, мин күрмим!

Фатыйма. Мин, Әсма, чын хатын, син — бәхетле хатын!

Әсма. Син — Фатыйма!

Фатыйма. Син... (Пауза...) Сабир кымыз салып йөри. Хәзрәт хатыны берлә әллә нәрсә сөйләшә. Гайшә чәй ясый. Габдулла күзен тутырып Фатыймага карап тора. Фатыйма яңа кымыз бокалын күтәреп.) Әфәнделәр, ханымнар! Миңа иптәшләрем Шакир әфәнде, Әсма туташ, мәктәпнең бөтен укытучылары исеменнән сөйләргә кушканнар иде. Мәҗлестә сөйләшкән сүзләр минем планымны бозды да йомгагымның очын югалттым. Габдулла әфәнде, мин монда ике айлык кына мөгаллимә булсам да, сезнең мәктәпкә никадәр кирәклегеңезне күрдем. Сез — мәктәпнең рухы, сез — мәктәпнең нигезе. Тәрбиядә, укытуда иң зур Вазыйфаны сез эшләп киләсез. Унар мөгаллимле мәктәпләр эшли алмаган эшне сез ялгыз эшлисез. Без, сезнең иптәшләреңез, сезгә олуг хөрмәт билимез вә сезне арамызда күрүемез берлә шатланамыз. Дөрестен әйтим, Идел буеның болыннарын, моңлы яланнарын ташлап Себергә таба сәфәр иткәндә минем иң курыккан эшем — иптәш мөгаллимнәр, мөгаллимәләрнең хәлен белмәү иде. Беренче күрү берлә сезнең чын мөгаллим, чынлап мәктәп ясаучы икәнеңезне күрдем. Сезгә иткән эшләреңез өчен, бар укытучылар исеменнән рәхмәт укыган кебек, үз

исемемнән дә рәхмәт укыйм! Өч еллык мөгаллимәлек тормышымда сезнең кебек мөгаллимне мин беренче күрәм!

Габдулла. Мин дә шулай, туташ!

Фатыйма. Илтифатыңызга рәхмәт, Габдулла әфәнде! Вә шундый мөгаллимнәр белән бергә укытучы булуыма бик сөенәм. (Пауза.) Шуннан чыккан бәгъзе мәсьәләләр безнең барымызга да бик якын булганга, урынсыз булса да, бер сүз әйтеп китмәкче булам: монда һәммәңез, хо-сусән, ирләр, хатын-кызга әллә никадәр ихтирам күрсәтте, хатын-кызны әллә никадәр олуглады. Бу хәзер бер бунда гына түгел. Безнең бөтен татар дөньясында, Шакир әфәнде әйткәнчә, бөтен әдәбиятымыз шул ихтирам исенә буялган. Матбугатымыз тунарга әллә никадәр әһәмият бирә. Бәлки курыккан, йөдәгән шул хатынны чаршау артыннан өстерәп чыгарыр өчен шундый олуглаулар, хөрмәтләүләр кирәктер. Олуг мөхәррирләремез, бөек шагыйрьләремез шул эшне әллә нинди зур бер көчнең илһамы берлә эшли торганнардыр. Ләкин мәсьәләнең икенче ягы бар. Шул олуглау, шул кадерләү берлә сез, ирләр, безгә зур, без күтәрә алмый торган бер бурыч йөклисез! Безнең ул бурычны түли ала алмавымызда сезнең эшеңез юк. Без — хатыннар, без — бурыч ияләре... Без шул хисапны түли ала-алмауны уйламаенча хәлемез бармы? Хисап көне житә... Бәлки безнең янчыгымызда әбиләрдән калган иске чүпрәккә башка берни юктыр?.. Сез безнең хөрмәткә бокалны тутырып эчеп бетердеңез!

Шакир, Сабир. Кирәк булса, тагы эчәмез.

Фатыйма. Беләм, ышанам, сабыннан күтәреп эчәсез, чөнки сездә безгә каршы хөрмәт, безгә каршы иман бар... Мин эчә алмыйм, эчкән һәр тамчым йөрәккә таш булып катмасын дип эчә алмыйм... Бурычларны түләшүгә хисап килгәндә түли алмам дип, куркуымнан эчә алмыйм...

Кычкыралар. Хата, туташ, хата!..

Фатыйма (дәвам итә). Татар тарихына бер күз салыңыз, шунда бер татар хатыны симасын, сөйкемле бер татар хатыны симасын табасызмы? Әдәбиятта, матбугатта, башка юлда татар хатыны нишләде?.. Бер олуг баш, татар хатыныннан нинди дә булса бер олуг баш күрсәтә беләсезме?..

Хәзрәт. Ир — баш, хатын — муен, туташ!

Фатыйма. Тәмам сезнең берлә разый. Олуг башны тота торган, олуг башны бора торган муен булу — кечкенә баш булудан йөз мәртәбә артык... Ләкин татар хатыны муен да була белдеме? Сукыр Каюмны хәтерләңез!.. Кырык ел гомерен татар тормышында ялгыз үткәргәнен, үлгәндә янында йомшак сүзле бер кешесе булмаганын исеңезг төшереңез. Кичә генә әле үлгән Габдулла Тукаевны, гомерендә бер мәртәбә татар кызыннан сөйкемле сүз, сөйкемле бер хәрәкәт күрмәгән шул татар шагыйренең хәлен, трагедиясен уйлаңыз!.. Мин боларның икесендә дә татар хатыны бурычлы

калды, Вазыйфасын үти алмады, дия алам һәм дим. Сез бер җавап та таба алмыйсыз?

Сабир, Кадыйр, Шакир. Аламыз, аламыз, һәммәсенә җавап бирәмез.

Шакир. Зур башлы булмасалар, зур йөрәкле булдылар, зур йөрәклелек зур башлылыктан киммени?

Фатыйма. Кая?.. Андый һичнәрсә күрмим... Шуның өчен сез ирләргә безне олуглавыңызга, хөрмәтләвеңезгә рәхмәт, ләкин арттырып җибәреп, көткәнеңез буш чыкмасын дип куркам, мин татар кызы, татар хатынының җылы сүзенә, матур күз карашына мохтаҗ егетләр, татар хатынының вазыйфасын үти алмаганын да онытып, хатыннар хакы өчен тартыша торган татар каһарман егетләре хөрмәтенә, аларның саулыгы-сәламәтлеге хөрмәтенә кадәх күтәрәм!

Бар да эчәләр. Фатыйма бер тамчысын калдырмыйча бетерә дә утыра.

Һәммәсе. Браво, браво!..

Габделкадыйр, Шакир (сикереп торып икесе дә). Безгә бирәр генә сүз...

Фатыйма. Башым авыртты... (Торып чыга башлый.)

Гайшә. Минемчә, җитте. Ашамыйсыз да, эчмисез дә, болай гына сөйләшеп утырыйк әле...

Габделкадыйр. Мин бер генә сүз әйтәм.

Шакир. Мин Фатыйма туташның сүзләрен җавапсыз калдыра алмыйм.

Хәзрәт. Мәҗлеснең рәсми кыйсьме ябылды.

Сабир. Шулай, хәзрәт, болай гына сөйләшеңез!

Фатыйма чыгып китә... Аның артыннан Әсма барып култыклый.

Сабир (Гайшәгә). Бер-бер нәрсә уйнап ал, азрак һава ачылсын!

Абыстай. Уйна әле!..

Габдулла. Уйнагыз әле, Гайшә ханым!

Гайшә торып китеп роялена утыра, ноталар актара башлый, мәҗлес катында Шакир берлә Кадыйр кул селкеп сөйлиләр, теге очында

Әсма берлә Фатыйма.

Әсма. Йә, шәп сөйләдең, Фатыйма, менә синең кебек булсаң иде.

Фатыйма. Булма, булма! Үзең бул, Әсма, үзен!

Әсма. Габдулла әфәнде йотарлык булып сиңа карап торды.

Фатыйма. Ул гына җитмәгән иде, шул бәхетсезлек кенә калган иде.

Әсма. Ник, сөю бәхетсезлекмени?..

Фатыйма. Бөтен йөрәкне биреп, тирә-яныңны күрмәенчә сөю — бәхетсезлек!.. Һәрвакыт йөрәкнең бер почмагын гына буш калдырырга кирәк.

Әсма. Син ничек сөясең?

Фатыйма (биленнән кысып). Ташла шуны! Минем берлә һич бервакыт сөю тугрысында сөйләмә! (Күзеннән яшен сөртеп.) Җәмә, Әсма!

Әсма. Фатыйма, мин сине туганым кебек күрәм, ләкин син әллә нинди.

Фатыйма. Куркынычмы?

Әсма. Юк, юк, түгел...

Фатыйма. Беләм, Әсма, беләм... Сиңа минем кебек булырга Алла язмасын. Син булмыйсың! Менә Шакир әфәндегә кияүгә чыгасың. Син аны сөясең, ул сине. Сезнең тубырдап тора торган балаларыныз була. Бергә мөгаллим буласыз, бергә дәфтәр төзәтәсез, бары да бергә.

Әсма (көлеп). Рәхәтме, Фатыйма?!

Фатыйма. Рәхәт! Рәхәт!

Әсма. Син авырсынма, мин синең дә рәхәт торуыңны телим, синең дә тыныч, әнә әллә нәрсәң бармы, әйтә алмыйм, шунсыз...

Фатыйма. Әнә шул әллә нәрсә — ул минем бәхетсезлегем... Аңлыйсыңмы? Бәхетсезлегем. Шул мине Идел буеннан Себергә куды. Шул мине моннан инде кая куар?

Шакир белән Кадыйр (кулларын бутап-бутап Фатыймаларга киләләр). Юк, ул хаксыз, ул хаксыз, татар хатыны чапанын атты, татар хатыны сәхнәгә чыкты, татар хатыны курсларга керде...

Фатыйма янына килеп җитүгә, музыка уйнарга башлый. Гайшә ханым «Тәфкилеф» көен уйный. Бары да моңланып тыңлый... Уйнап бетергәч:

Хәзрәт. Шул көй тамырлардан йөри... Сабир. Барымызга да шулай.

Остазбикә. Сезгә, Фатыйма туташ, нине хәтерләтә шул көй?

Фатыйма. Бормалы, бормалы Ак Идел буйларын, киң, озын Дим буе яланнарын.

Гайшә. Миңа Казанны.

Сабир. Мина бала вакытларны...

Әсма. Миңа да бала вакытларымны.

Габдулла. Миңа хәзерге хәлемне... Йөрәгемне ярып кулыма тоттырып бирә.

Габдулла акрын гына басып Фатыйма янына килә.

Шакир, Кадыйр (Гайшә ханымга). Йә, тагы берне генә, тагы берне генә, Гайшә ханым, берне генә!

Габдулла Фатыймага әллә нәрсә сөйли. Әсма китә.

Гайшә. Юк, Шакир әфәнде, җитте.

Хәзрәт. Йә инде, Гайшә ханым!

Сабир. Инде, кыстатма инде!

Гайшә. Нәрсә уйныйм соң?

Шакир. «Кара урман!»

Хәзрәт. «Кара урман!»

Абызтай. «Әллүкәй-бәллүкәй».

Шакир, хәзрәт. «Кара урман», «Кара урман».

Гайшә. Мин шул аны чыгара алмам. Ул бик авыр. Чәбәлчек.

Габдулла (икенче очта Фатыймага). Сезнең сүзләргә, туташ, мин риза түгел.

Фатыйма. Мин үзем дә риза түгел дә, хакыйкать шул! Мин анда бик күп дәлилләр китерә алмадым, мин татарның олуг кешеләренең бик күбесенең тормышын беләм. Бу ел уйламаганда гына бер хатыннар яклаучы кешегә очрап: «Сез үзеңезнең хосусый тормышыңызда яхшы татар хатынына очрагансыз да, бөтен татар хатынын шул ноктадан карап идеализировать итәсез»,— дигән идем, кып-кызыл булды. Аңладым, иң авырта торган җәрәхәтенә барып бәрелдем. «Мин, туташ, татар хатыныннан җәфадан башка бернәрсә дә күргәнем юк, минем хатын-кызны тәкъдис итүемнең тирән сәбәпләре бар»,— диде. Шунда кәефе бозылды, сүзенең тәме китте. Андыйларны мин берне түгел, унны беләм...

Габдулла. Сезнең кебек туташларны йитештергән аналар башкаларны да йитештерер әле.

Фатыйма. Рәхмәт илтифатыңызга, Габдулла әфәнде! Андый шаяруны яратмавымны беләсез бит!

Габдулла. Мин шаярмыйм, хакыйкать, сезне бик олуг күрәм.

Фатыйма. Хата итәсез. Мин гадәти татар кызы. Башыңыздагы татар кызы хакында ясаган идеалыңыз буявы берлә мине буяп, миннән әллә кемне чыгармаңып! Мин — мөгаллимә Фатыйма.

Габдулла. Мин — мөгаллим Габдулла, менә мин һич буямый-нитми сезнең үзеңезне генә олуглыйм... Яратам...

Фатыйма. Рәхмәт! Иптәш кешеләр бер-берсен олугларга, яратырга кирәк. (Гайшәләргә таба китә.)

Габдулла тик кала. Ул ялгыз әллә ни уйлап идән буйлап йөри. Музыка «Кара урман»ны уйный. Беткәч, кул чабалар. Габдулла букетны күтәреп Фатыймага таба бара да туктый. Фатыйма карап тора.

Габдулла. Фатыйма туташ! Фатыйма туташ... Шул чәчәкне рәхим итеп кабул итүеңезне үтенәм...

Фатыйма. Рәхмәт, Габдулла әфәнде! Иң әүвәл ул кадерле балаларның сезгә пакь мәхәббәтләренең мөҗәссәме булган шул чәчәкне очраган бер хатынга бирү балаларны җиңелгә санау була... Икенчедән...

Габдулла. Нинди очраган бер хатын? Мин сезгә бирәм! Сезгә, аңлыймсыз, Фатыйма туташка! Шул балаларның мәхәббәтләренең мөҗәссәме, шул чәчәккә үземнең сезгә булган пакь ихтирамымны кушып бирәм...

Фатыйма. Илтифатыңызга рәхмәт, ләкин сез дә миннән бер бүләк алачаксыз!

Габдулла. Баш өсте.

Фатыйма букетны ала да арасындагы бер розаны алып күкрәгенә кадый да

Фатыйма. Монысы сезгә, Габдулла әфәнде.

Габдулла. Туташ, туташ, сез нишлисез? Ичмасам, монысын, иң пәҗегәнен алдыңыз.

Фатыйма. Мин үземә муафигын алдым. (Фатыйма китеп бара.)

Хәзрәт (торып). Бик рәхмәт өй хуҗаларына вә бөтен дуст-ишкә. Безгә рөхсәт.

Гайшә. Утырыңыз әле, утырыңыз әле!

Әсма берлә Шакир да кулга-кул тотышып, күрешергә килеп.

Шакир, Әсма. Бик рәхмәт!

Габдулла (Фатыймага килеп). Без, Фатыйма туташ, бергә кайта торганмыз?

Фатыйма. Юк, Габдулла әфәнде, мин Гайшә ханымда беразга калам...

Габдулла. Бик яхшы, мин Сабир әфәндедә калырмын...

Фатыйма. Юк инде, Габдулла әфәнде, мине көтмәңез... Мин, бәлки, озак торырмын.

Габдулла. Мин дә озак торырмын...

Фатыйма. Китмәңез инде, китмәңез...

Габдулла. Минем берлә кайтасыңыз килми?.. Мин... (Акыртын гына китеп барысы берлән дә күрешә.)

Әсма (Фатыйма янына килеп). Син нишләдең? Габдулла әфәнденең күзләре ут яна...

Фатыйма. Ташла, Әсма, ташла!

Абызтай (хәзрәткә). Болар арасында да башлана.

Хәзрәт. Башланса, мин никях укырга хәзер...

Сабир (ишетеп алып). Мин туй итешергә.

Һәммөсе күрешеп чыгалар. Гайшә берлә Сабир озатырга чыга, Фатыйма ялгыз кала... Пауза.

Фатыйма. Теге җәрәхәтеннән кан агуы йитмәгән, тагы башлана!.. Чыда, Фатыйма! (Кәнәфигә утырып башын тота.)

**Акыртын гына пәрдә төшә.**

# ИКЕНЧЕ ПӘРДӘ

Мәктәпнең мөгаллим өе, сәхнә икегә бүленгән. Уң якта Габдулла бүлмәсе, сул якта Фатыйма бүлмәсе. Пәрдә ачылганда ике бүлмә дә буш. Ерактан гына хор йырлый торган балаларның йырлаулары ишетелә. Фатыйма, аның артыннан Әсма килеп керә. Фатыйманың кулында дәфтәрләр. Фатыйма бара да өстәл янына утыра...

Әсма (кулына башын тоткан, ачык көенчә). Минем сыйныфта көлке булды. Теге кара малай бар бит, шуны тактага чыгардым. Әллә нигә бик акрын гына, кыек-кыек басып кына чыкты. Мәсьәлә бирдем, әллә ни йире авырткан кебек көчләнеп кенә сузыла. Карасам, бер балагы озын, берсе кыска. «Алай ярыймыни, киемнәреңне рәтлә!» — дип куштым. Теләмәенчә генә чалбарын төзәтергә тотынган иде, зур ук шалкан төшеп тәгәрәп китмәсенме?!

Фатыйма (көлеп). Синең сыйныфта да көлке, рәхәт, тормышың да шулай. Син, Әсма, чынлап бәхетле кеше. Минем сыйныфта да булды, ләкин үз язмышымча булды: бер малайның күзе шулкадәр минем бервакытны таныган, шул күзләрдән Себергә кадәр качып килгән күзләргә охшаган...

Анын селкенүе, ябылуы, кысылуы, көлүе, ачулануы... һәммәсе... Шуның баласы дип белерсең... (Торып йөри башлый.) Язмыш мине, Әсма, җәберли, көчли... Мин нишләгән?.. Ни өчен... Мин шулкадәр начар, усал кешемени?..

Әсма. Юк, Фатыйма, юк! Син бик һәйбәт, менә бик һәйбәт, мин сине кем диим икән... Дустым, тутам — кечкенә була... Мин сине анам итәр идем... Син, Фатыйма, мине синнән карт дип көлә диярсең. Валлаһи, болай гына анам итәр идем...

Фатыйма. Андыйм, Әсма! (Килеп аның битен сөеп.) Синең мине сөюеңне бик зурга саныйм. Сине чынлап яратам... Чын да мин анаң булсам, нинди кызык булыр иде. Минем синең кебек бәхетле кызым, Шакир әфәнде кебек сиңа җанын җарып бирергә хәзер киявем булыр иде... Аннары балалары китәр иде. Мин шулар белән чубырдашыр идем. Юындырыр, киендерер, үти-үти иттерер идем.

Әсма. Фатыйма, син ничә яшьтә?

Фатыйма. Туганыма 24 ел. Яшем кырыкта...

Әсма. Ник син, Фатыйма, алай сөйлисең?!

Фатыйма. Дөрест шул, Әсма! Мин бер сәгатьне ун ел яшәдем — утыз дүрт булдымы, бер көнне биш яшь картайдым — утыз тугыз булдымы, бер минутта бер еллык вакыйга кичердем — кырык булдымы?

Әсма. Юк, түгел, син әле бик яшь, менә, Фатыйма, үз бәхетен булыр. Синең дә шундый сиңа җанын бөтенләй җармаенча бирә торган матур, гакыллы бер кияүгә чыгарсың, синең дә матур балаларың булыр. Әнә теге малайның күзе төсле күзле балаларың булыр...

Фатыйма (кычкырып). Булмас! Булмас! Бер вакытта да андый күзле балаларым булмас! (Торып йөреп китә. Әсма тик катып тора... Фатыйма барып сөялеп башын тота. Пауза... Бераздан соң) Әсма, син мине гафу ит, сиңа яңлыш кычкырдым.

Әсма (барып). Фатыйма, Фатыйма, ачуланма! (Биленнән кочаклый.) Синең бөтен тормышыңны җәрәхәтли торган шул җәрәхәтне миңа ач. Мин синең кебек гакыллы, укыган булмасам да... (Йөрәгенә күрсәтеп.) Менә мин йөрәк белән аңлый беләм... Ач миңа йөрәк сереңне!! Беркемгә дә, беркемгә дә..Шакирга да сөйләмәм. Үзеңә җиңел булыр, Фатыйма. Йә, бәгырем, Фатыйма...

Фатыйма. (Әсманың җилкәсенә башын куеп үкереп еглый). Бер сөйләрмен, Әсма! Чыдый алсаң, сөйләрмен. Юк, сөйләмәм, сорама! Сөйләмәм, аңларлык түгел!..

Әсма (кулы белән Фатыйманың башын сыйпап). Бар да бетәр, Фатыйма! Бар да бетәр. Менә мин дә шулай булган идем... Сөйгән чакта

һәрвакыт шулай була икән... (Әсма бераз туктый.) Беләсең, Фатыйма, бу бүлмә минеке иде... Тегесе, әнә теге яктагысы Шакирныкы иде... (Йөри башлыйлар.) Менә шунда минем караватым иде... Теге якта Шакирның караваты мондарак иде... Акыртын гына күчерә-күчерә аныкы тугрысына китереп җиткердем. Йә, шунда бердән китереп куйсам ни була инде. Бүлмәмдә бер кеше дә юк бит, әллә нидән куркасын... Менә монда, Фатыйма, безнең тишек тә бар иде... Ахырга таба төн буе сөйләшеп ята идек... (Барып карап.) Әй, әле дә бар! Бар! (Төртеп күрсәтеп.) Менә, Фатыйма! (Әсма карарга тотына.) Чынлап күренә, бөтен бүлмә күренә...

Фатыйма (ачуланып). Син гакылдан яздыңмы әллә, Әсма, кит, кит, томала, томала... (Барып томалый, бер кәгазь алып килеп ябыштырып маташканда ишек шакыйлар.)

Фатыйма (күзләрен сөртеп). Боерыгыз!

Габдулла килеп керә, ул яңак киемнәрдән. Әсма. Котлы булсын, Габдулла әфәнде! Аның артыннан тыштан:

Шакир. Керергә ярыймы, Фатыйма туташ? (Шакир күренә.)

Фатыйма. Ярый, ярый.

Шакир. Алай димиләр аны... Анын догасы бар: Әлбиси җәдидә вә гашыйк, Хәмидә, ә... ә... Актыгын әйтеп булмый инде...

Фатыйма. Мин Габдулла әфәндегә шул актыктан башлар идем...

Габдулла. Шулаймы, Фатыйма туташ?

Фатыйма. Шулай, Габдулла әфәнде, ак нәрсә кер күтәрми бит!

Габдулла. Сезнең мине шулай пакь күрүеңезгә рәхмәт, туташ! Ләкин шул пакьлек мине сезнең күзеңездә фәрештә дәрәҗәсенә меңгереп, кешелегемне оныттыра торган булса, ул пакьлекне җәһәннәмгә кадәр ыргытып былчырак диңгезендә чумарга гына кала!

Фатыйма. Минем сыйныфта бер баланың күзе авырый, шуны нишлимез, Габдулла әфәнде?

Габдулла. Күзе авырый... чын, күзе авырый. Уйлашырга кирәк.

Шул арада Әсма Шакирга карават куйган йирне күрсәтә, кулы берлә әллә нәрсә сөйли... Шакир көлеп тора, Әсма буталганда Шакир үбеп ала.

Әсма. Кит, тиле, күрәләр, күрәләр. (Акыртын гына кулына суга.)

Фатыйма. Мин, этиләренә әйтик, дим!..

Габдулла. Әйе, әйе, әйтик!

Фатыйма. Без бит, Габдулла әфәнде, мөгаллимнәр, балаларның сәламәтлеген карау — безнең вазыйфа!

Габдулла. Әйе, әйе, безнең вазыйфа... Ләкин, туташ, без соң шулай мөгаллимнәр генәме?.. Ничек дип әйтим, без — кешеләр дә, иң гади кешеләр дә түгелме?.. Миндә хәзер шул уй туды, туды гына түгел... үсте. Мин, мөгаллим Габдулла, Себердә зур мәктәп ясый алган Габдуллалыктан аерыласымы, дим, кыскасы гына, гади Габдулла гына буласым килә башлады... Себердә мин мәктәп ачмасам, минем мөгаллимлегемә сигез ел тулмаса, минем бертөрле кыйммәтем булмас идемени?.. Мин кеше түгелмени?

Фатыйма. Булыр иде. Ул вакытта сезнең бер гәзитәдә, бер журналда эшләвегезнең юбилеясе җиткән булыр иде, яисә бер-бер китапханәме диим, ни булса да шундый бер эштә исемегез шөһрәт алган булыр иде.

Габдулла. Менә мин шуларның барысыннан да арынып, Габдулла гына булып каласым килә... Аңлыймсыз, Габдулла гына буласым килә! Әни күзендә мин бит Габдулла гына, шулай буласым килә... Сезнең күздә... мин бер дә Габдулла түгелмени, туташ? Гафу итеңез, туташ!

Фатыйма. Мин — мөгаллимә, Габдулла әфәнде, сез — мөгаллим. Без бер милләтнең укытучылары. Вазыйфамыз, бурычымыз бергә-бергә булыр. Бер-беремезгә укыту, тәрбия эшләрендә ярдәм итешермез. Мин һәрвакытта Вазыйфамны үтәргә хәзер, Габдулла әфәнде!!

Габдулла. Рәхмәт, туташ, вазыйфа үтәргә сез хәзер! Кирәк булса, минем дәфтәрләремне төзәткәләрсез?..

Фатыйма. Төзәткәләшермен...

Габдулла идән буенда йөри.

Әсма (Фатыймага килеп). Беләмен, Фатыйма, бу бит сине сөя! Беләмсең?..

Фатыйма. Белмим, белмим, беләсем килми... җитте...

Габдулла (борылып килеп). Фатыйма туташ, мин әле шуны әйтмәкче идем. Безгә икенче рәшдинең программасы хакында сөйләшергә кирәк... Бүген кичкә сез миңа киләсезме, минме сезгә?

Фатыйма. Программа хакында? Алай булгач Шакир әфәнде берлә Әсма да була...

Габдулла. Юк, безнең икемезнең программаларымыз хакында гына...

Фатыйма. Сез ничек телисез?

Габдулла. Мөмкин булса, мин сезгә килим. Сездә әллә нинди йомшак, җылы һава бар. Минем бөтен авырткан йирләрем язылып китә... Ярыймы, туташ!

Фатыйма. Рәхим итеңез, Габдулла әфәнде...

Звонок ишетелә.

Габдулла. Әсма ханым, Фатыйма туташ, мин сезгә бөтен мөгаллимәләр, мөгаллимнәр бергә бер рәсем чыгартыйк, дим! Мәктәпнең сигез еллык бер ядкяре булсын.

Фатыйма. Мин бит, Габдулла әфәнде, монда ике айлык кына мөгаллимә, минемчә, сез өчеңез генә чыгарырга тиеш!

Габдулла. Юк, алай түгел, бөтен мөгаллимәләр, мөгаллимнәр... Ул ни дигән сүз ди? Сез моңынча безнең арада булмасаңыз, Фатыйма туташ, ул бер язмышның хатасы гына булган! Сез безнең арада булырга тиеш булган һәм хәзер дә булырга тиеш!

Фатыйма. Аны белеп булмый, Габдулла әфәнде. Бәлки, минем хәзер сезнең арада булуым — язмышның хатасыдыр...

Габдулла. Разыймы?

Шакир, Әсма. Разый, разый!

Габдулла (Фатыймага). Сез, туташ?

Фатыйма. Кирәк булса, ярый... Минемчә, мин анда артык...

Габдулла. Анысы хакында сөйләшермез... Сез риза, шул җитте... Дәрескә.

Габдулла, Шакир чыгып китәләр, Габдулла үз бүлмәсендә күренә. Ул зур-зур атлап йөри, ике арасы булган дивар янына килеп туктап тора да тагы китә. Бераздан.

Габдулла. Туташ! Туташ! Син минем йөрәгемнең кайнаганын ишетәмсең? Син минем газабымны, минем җәһәннәм газабымны күрәмсең? Туташ! Син күрмәскә тырышасың... Туташ, минем йөрәгемне кырыкка ярасың! Туташ, ишет! Туташ, тыңла, мин сине сөям. Сөям... сөям... Бөтен дөньядагы бөтен сөючеләрнең сөюеннән артык сөям... Туташ, мин синсез тора алмыйм... Мин синсез яши алмыйм... Син миңа җан, син мина һава. Синсез томаланам, тончыгам... Туташ, туташ! Ишет, туташ!.. Туташ, ишет минем зарымны! Ишет минем моңымны!.. Ишет, туташ!..

Башын тотып утыра...

Теге якта Фатыйма ялгыз йөреп тора, Әсма утырып карап торганда, бер малай дәфтәрләр күтәреп килеп керә.

Фатыйма (малайга). Кил монда, кил! (Аны кулыннан тотып тәрәзә янына китерә. Бөгелеп күзенә карый, башын сыйпый. Әсма аптырап карап тора.) Синең исемен ничек?

Малай. Садыйк!

Фатыйма. Әхмәтсадыйк... Әхмәтсадыйк... Садыйгы җитмәгәнме, аның ник Әхмәте кирәк булды инде...

Малай. Әти үземезнең мулла абзыйның угылының исеме булсын дип шулай куштырды...

Фатыйма. Мулла абзыеңыз кай ягы?..

Малай. Еракта, еракта. Мин анда барганым юк, әни генә сөйли. Анда безнең урманда кура җиләге, чия, карлыган үсәдер, ди, күлләрдә, суларда балык бик күп, ди. Чабак балык, беләсез, Фатыйма туташ, чабак балык... Ул Казан ягында, Каенлык авылы.

Фатыйма. Каенлык авылы... Шул, шул!.. Син Каенлык авылының... Синең исемеңне муллаңызның угылы исеменә охшасын дип Әхмәтсадыйк куштылар... (Кулыннан тотып урындыкка бастыра да, тагы күзенә карый.) Шул, шул... (Малайның ике күзеннән чуп-чуп үбә дә борылып китеп әйләнеп килә, малай аптырап тора: Фатыйма өстенә карамаеңча гына.) Бар чык, Әхмәтсадыйк.

Бала карана-карана гына чыгып китә.

Әсма. Шулмыни, Фатыйма?

Фатыйма (калтырап китеп). Син мондамыни? Син мондамыни?..

Әсма. Монда, Фатыйма! Миннән курыкма!

Фатыйма. Әйдә, әйдә, сыйныфка. Без — мөгаллимә! Без балалар укытырга, киләчәк буынны бәхетле, сәгадәтле булырга хәзерләргә тиеш. Без — мөгаллимә, бу безнең вазыйфамыз. Йөрәк эшләре, йөрәк шатлыклары безгә хәрәм. Хосусый сәгадәт, тормыш рәхәте безгә хәрәм ителеп яратылган. Әнә анда дивар артында тагы бер мөгаллим газап чигә. Минем кебек үк газап чигә. Чигәчәк... Чөнки без гомум мәхәббәтнең корбаннары. Шул гомум мәхәббәтне бер минутка да, бер сәгатькә дә үземезгә борырга, үземезгә иялэндерергә хакымыз юк.Ул безгә хәрәм... Ул безгә катрәсе каннан яман хәрәм... (Чыгып китә.)

Шул арада Габдулла да торып чыгып китә. Сәхнә беразга буш кала... Габдулла ягында акрын гына ишек ачыла да, юл киемнәреннән, толыплар, туннардан Габдулланың атасы, анасы юлдан килеп керәләр.

Карчык. Шул микән?

Карт. Шул, шул! Хезмәтчесе, ди бит.

Зур-зур ике букча куялар. Алар артыннан бер кеше тагы өч-дүрт төен алып керә.

Карчык (аптырабрак тора.) Безнең Габдулла шунда торамыни?

Хезмәтче. Шунда, абыстай, шунда.

Карчык (картка). Әйберләрем онытылмасын. Казым, күркәм бар иде, Габдуллага ашатырмын дигән идем. Калдырма. (Карт чыга башлый.) Кортлы маен, юачасын, чәкчәген, балын онытма! (Карт чыгып китә. Карчык туннарын сала-сала.) Шунда тора. Ризык язып кына китермәгән булса ярый инде, гомерендә бер мәртәбә авылыннан чыкмаган кеше алты мен чакрымга кил, имеш. Будыр менә угылымның караваты...

Хезмәтче тагы өч-дүрт төен алып керә.

Карчык. Анда минем ястыгым бардыр. Аннары, кара әле, кызыл салфетка тыккан билчәннәрем бар иде. Бер савытта сөзмә алган идем. Шуларны калдырма.

Хезмәтче. Ярар, абыстай.

Хәзрәт өч-дүрт төен күтәреп керә. Хезмәтче аның артыннан бер кочак төеннәр күтәреп кереп идәнгә ташлый. Бөтен өй әйберләр берлә тула. Хәзрәт тишенергә тотына. Абыстай бөтен әйберләрне акрынлап-акрынлап чөйләргә элә. Сандык, өстәленә куя. Караваткa сала. Бөтен өй әйберләр берлә тула.

Хәзрәт (тишенә-тишенә). Әйттем мин, икенде намазын вагунда гына укы, дидем. Менә хәзер кояш кереп бара торгандыр... Синең әле фарызын өстеңдә.

Остазбикә. Минем, хәзрәт, шул, вагунда укыган намазым намаз булмый кебек, анда кеше, монда кеше. Дөберди, шатырдый. Угылым өендә рәхәтләнеп укыйм, дидем.

Хәзрәт. Габдулла кая соң?

Остазбикә. Укыталардыр.

Хәзрәт. Укытса ни?

Остазбикә. Боларда бит, теге, яны укыту — сәгатьләп, яисә дәшмәгәннәрдер дә. Менә син тишен-гәләгәнче килеп тә керер.

Хәзрәт (кырык кат киемне тишенеп маташа. Габдулланың сәгатенә карап). Моның сәгате ничә? Алда бу. Мин Казанда гына тигезләп чыктым. Сәгать ярым алда... (Торып, сәгатен артка итә.)

Карчык (китаплары янына барып). Хәзрәт, китабы, Коръәне шактый икән. Син юктан куркасың, дидем. Безнең Габдулла, Аллага шөкер, ул азып-тузып йөрерлек түгел.

Хәзрәт. Шулай да күзен күрмәенчә күңел тынычланмый.

Остазбикә (караваты астына карап, әллә никадәр керле күлмәкләр өстерәп чыгара). Менә шулай булыр инде ирләрнең, күлмәк-ыштаны кая өстерәлеп йөри... Күптән өйләндерергә вакыт.

Хәзрәт. Вакыт та бит, тәкъдир язмаенча булмый.

Остазбикә. Мин шул үземезнең Садретдин мулланың кызын никадәр алыйк, дидем... Син шуны ипләп йөремәдең.

Хәзрәт. Юк угылыңа ничек ипләп йөрисең. Без алырмыз да, ул нишләр?

Остазбикә. Габдулламы? Габдулла ул этисе-энисе сүзеннән чыкмас.

Хәзрәт. Йә, күп сөйләмә, намаз вакыты үтә. Тәһарәтең бармы?

Остазбикә. Хәзер, хәзер. (Барып комган карарга тотына.) Әллә комганы юк?

Хәзрәт. Булмас та аларның...

Шул арада Габдулла чабып килеп керә. Габдулла этисе белән күрешеп кулын үбә. Энисен кочаклый.

Габдулла. Сез килдеңезмени?.. Менә рәхмәт... Миңа әйтмәгәннәр. Исән килдеңезме? Бик арымадыңызмы?

Остазбикә. Юк, угылым... Нинди зур булгансың, кил әле, башыңнан сөярмен дигән идем.

Габдулла килеп энисенең күкрәгенә башын куя, энисе сөяргә тотына, Габдулла җылап җибәрә.

Хәзрәт (бераз карап торганның соңында якынрак килеп). Ни булды, угылым, сиңа? (Ул да килеп башын сыйпарга тотына. Остазбикә яулык очы берлән күзеннән яшен сөртә.)

Габдулла. Юк, эти, берни булмады. Шатлыгымнан гына чыдый алмадым. Сезне бик сагынган идем. (Китә)

Хәзрәт. Сагынмаслык та түгел, дүрт ел уен түгел.

Остазбикә. Күрше Галим угылы солдаттан кайтты, син һаман юк.

Хәзрәт. Йә, җитәр, эниеңнең икендесе укымаган, комганың кая?

Габдулла. Хәзер, хәзер, менә монда эни, монда. (Энисене умывальникка китереп куша.)

Остазбикә (кулыны сызганып, умывальник янында маташа да). Габдулла, Габдулла, бәбкәм, теге комганын юкмы, мин моны белмим.

Габдулла (килеп). Менә, эни, шулай (суыны агызып күрсәтә.)

Хәзрәт (килеп). Комган юкмыни? Тәһарәтнең фарызлары күп, моның берлән ничек эшләп бетерәсең.

Габдулла. Бар иде, бар иде. Әле ага башлады да, төзәтергә җибәргән идем. (Хезмәтчегә.) Миңлебай, Миңлебай! (Хезмәтче керә.) Самавырың кайнадымы?

Хезмәтче. Кайный.

Габдулла. Алай булса, менә шул акчага Сабир әфәнделәрдән ашамлык-эчемлек алып кил, үзе белеп бирер, кунаклар бар, диген. Гайшә ханымнан бер комган берлән таз сора, тиз йөре!

Хезмәтче. Мин самавырны кертеп китим, алай булса.

Хәзрәт. Угылым, монда сезнең имам кем?

Габдулла. Габделвахит әфәнде!

Хәзрәт. Алай икән, кайда укыган?

Габдулла. Казанда.

Хәзрәт. Кыйраәте кемнән?

Габдулла. Белмим. Шаһи морзадан микән, корыч мәкаме берлән укый.

Хәзрәт. Эһе, эһе. Корыч мәкаме булса, Шаһи морзадан булмас.

Самавыр керә. Габдулла кызуланып-кызуланып чәй урыны хәзерли, карчык тәһарәт төзеп маташа.

Габдулла. Габдерахман сәламәтме?

Хәзрәт. Сәламәт. Ул да, шул, синең арттан бармакчы була, әллә нәрсәләр язган иде, хәлфәләремез андый, хәлфәләремез мондый, дигән булган. Мулла булырга русчага имтиханга хәзерләнәм дигән. Син дә шулай дигән идең бит. Сез бит барыңыз да мулла булырга имтиханга хәзерләнәсез, мулла булырга рәт җитсә — сез юк.

Остазбикә. Ник алай булсын, юкны сөйләмә әле, хәзрәт, тәһарәтемне бүлдерәсең. Менә, Аллаһе теләсә, Габдулла кайтыр да бик һәйбәт мулла булыр. Бөтен мәхәллә халкы, угылым, үлеп көтеп торалар...

Габдулла. Рәхмәт... Кая инде бездән мулла булулар, күңел каралган инде, эти...

Хәзрәт. Биш вакыт намазны каддырмасаң, җәмәгать намазына дәвам итсәң, каралмас. Мин ахшамга бармасам, яхшы түгел инде. Чәй дә эчәсе килде.

Габдулла. Юк, бу бит шәһәр, монда бит алай тикшереп тормыйлар.

Остазбикә (Габдуллага килеп). Бу нәрсәңне этиең бер дә яратмас. Бу шул, теге, түгәрәк берлән кул юа торган — марҗалар өчен генә. Әнә шунда безнең комган бардыр, чишеп ал. Мин намаз укып алыйм. (Бер бүлмәдән чыга.)

Габдулла. Утыр, эти...

Хәзрәт. Мин монда кая утырырга да белмим.

Габдулла. Менә шунда.

Урындык күрсәтә, хәзрәт акрын гына, куркынып кына утыра. Габдулла чәй ясый. Хезмәтче комган, таз, конфетлар, печеньеләр, чикләвекләр алып кайта. Габдулла ашамлыкларны тәрилкегә салып куя.

Габдулла. Йә, эти, эч.

Хәзрәт. Дүрт көннән бирле юньле чәй эчмәдем. Самавыр кайнап тормагач, чәйнең тәме буламыни? Үтәмишевләр чәеме?

Габдулла. Белмим, эти...

Хәзрәт. Ничек белмисез? Цәйлүн чәйләре түгелдер бит.

Остазбикә. Намазымны яңлыштырып бетердеңез, цәйлүн чәе булмый соң, исе үк нәхуш ла соң, хәзрәт. Йә, угылым, яса әле. (Догасын кыла-кыла килеп утыра... Урындык батып киткәч.) Әстәгъфирулла, әстәгъфирулла, куркып киттем...

Шул арада Фатыйма үз бүлмәсенә дәфтәрләр күтәреп керә. Акрын гына лампасын яндыра да кулына гитара тотып уйнарга тотына.

Хәзрәт (колагыны салып). Бу нәрсә тавышы, Габдулла?

Остазбикә. Сәгать уйный торгандыр. Безнең мөәззиннәр дә уйный торган сәгать алып кайтканнар, унике тәңкә дигән була. Булыр инде, дидем.

Хәзрәт. Бу сафсатаны шактый моң уйный... (Абыстай да тыңлый.) Шәкерт вакыттагы хозурларны искә төшереп җибәрде. Чәең Үтәмишевнеке булмаса да, шәп икән, Габдулла.

Остазбикә. Бик моң уйный, бу кем, угылым?

Габдулла. Фатыйма туташ... Минем иптәшем...

Хәзрәт. Ничек соң иптәшең? Син өйләндеңмени? Атаң-анаңа хат-хәбәр дә итмәенчә өйләндеңмени?

Габдулла. Юк, эти, юк. Мәктәптә укытучы мөгаллимә... Бергә укытамыз, ул шунда тора...

Хәзрәт (барып диварларны тотып карап). Ул шуның теге ягында тора?!. Ялгыз тора?!. Бу, әлбәттә, хәлвәте сахифә булмый. Ләкин шәрган, мотлакан, дөрес түгел.

Остазбикә. Син, хәзрәт, бәли, юкны сөйләмә әле, ул аерым өйдә, Габдулла аерым өйдә. Шулайдыр бит, угылым?

Музыка дәвам итә. Шул ара да булмый, дөбердәшеп Әсма килеп керә. Аның артыннан Шакир килеп керә дә, Әсманы тота.

Шакир. Кәдаҗ, кәдаҗ.

Хәзрәт, абыстай, Габдулла аптырап калалар. Тегеләр дә, картларны күргәч, катып торалар.

Габдулла (кызарып кына). Болар минем иптәшләрем.

Хәзрәт. Синең иптәшләр бик күп икән.

Габдулла. Мөгаллим Шакир әфәнде... Аның иптәше — нишанлысы Әсма туташ!

Абыстай яулыгын төшереп борылыбрак утыра.

Габдулла. Әйдәңез, Әсма туташ. Әйдәңез, Шакир әфәнде, утырышыңыз.

Әсма. Гаеп итмәңез, хәзрәт, без монда үзләшеп беткән инде. Габдулла әфәндегә чәй эчәргә дип кергән идек.

Хәзрәт. Сез дә укытасыз икән...

Әсма. Әйе.

Тегендә гитара тавышы тагы ныграк ишетелә.

Остазбикә. Син кай ягы, кызым? Әсма. Мин, абыстай, Уфа ягы. Остазбикә. Атаң-анаң бармы? Әсма. Бар, абыстай, мөәзиннәр. Мин инде дүрт елдан бирле монда. Габдулла әфәнделәр берлән гел бергә.

Хәзрәт. Гел бергә диген. Менә ул ни өчен авылына кайтып аталарының хәлен дә белми икән.

Шакир (утырып). Бу, хәзрәт, минем нишанлым.

Хәзрәт. Нишанлы. Шәригать, мәхрәм, намәхрәм. Мәхрәм, намәхрәм табигый булыр. Ана, сеңел, тута кебек — йәмәхрәм никяхы булыр. Бу берсе дә түгел.

Габдулла. Нишанлы. Алар бер-берсенә кияүгә чыгышырга сүз бирешкәннәр.

Остазбикә. Сүз бирешкәч, чыксалар ярамыймыни?

Әсма. Чыгамыз, чыгамыз, абызтай, курыкмаңыз... Габдулла әфәнде, тегендә Фатыйма ялгыз утыра. Мин барып алып килимме?

Габдулла. Бөтен күңелемнән, ләкин Фатыйма туташ килмәс шул.

Әсма. Килер. Мин үзем адып киләм, киләм.

Диварны шакый. Гитара туктала. Фатыйма дивар янына каушап кына.

Фатыйма. Габдулла әфәнде!

Әсма (көлеп). Мин, Фатыйма, мин. Монда Габдулла әфәндедә чәй эчеп утырамыз. Хәзер сине алырга керәм. Хәзерлән.

Фатыйма. Минем башым авырта.

Әсма. Киттем. (Чабып чыгып китә.)

Хәзрәт. Синең нишанлый күбәләк кебек.

Остазбикә. Яшь вакытта барымыз да шулай буламыз.

Музыка дәвам итә. Габдулла идән буенда йөри.

Хәзрәт (Шакирга). Син кая укыдың, егет? Шакир. Оренбургта.

Хәзрәт. Хәтме көтеб кылдыңмы?.. Әллә болай аяк өстеннән генәме?

Шакир. Дөресте, хәзрәт, аяк өстеннәнрәк. Хәзрәт. «Гакаид», «Тәүзыйх» күрдеңме?

Шакир. Күрдем, хәзрәт.

Шул арада Әсма Фатыйма бүлмәсенә чабып керә.

Әсма. Әйдә, җаным Фатыйма! Әйдә.

Фатыйма. Юк, Әсма, бармыйм. Ник кешегә юк өметне бирергә кирәк.

Әсма. Бирү түгел. Аңарга сине күрү генә әллә никадәр шатлык бирә. Ул хәзер нинди сабырсызлык берлән көтә. Әйдә, ул кадәр каты күнелле булма! Әйдә. Анда бик кызык. Габдулла әфәнденең әтисе берлә энисе килгән. Әй кызык картлар.

Фатыйма. Кайдан?

Әсма. Казаннанмы шунда, әллә кайдан,ерактан, ерактан! Әйдә, күрерсең.

Фатыйма. Өметләндерү булыр дип куркам...

Әсма. Булмый... Аннары, беләмсең, безгә китәмез. Әйдә, әйдә. (Фатыйманы тотып өстерәгән кебек алып чыгып китә.)

Габдулла ягында:

Абыстай. Габдулла бәбкәм, озын Салих бит үлде.

Габдулла. Ай мескен! Нишләп үлде?

Хәзрәт. Базардан кайткан да, «угланнар атларны караңыз», дип кергән дә, «карчык, арып киттем, мендәр сал әле», дигән. Мәхбүп абыстай мендәр салып чыгып киткән, тәһарәтләнеп кергәнче, карты җанын биргән. Алла иманын юлдаш итсен.

Шул арада Фатыйма берлән Әсма килеп керәләр.

Габдулла (каршы барып). Боерыңыз, Фатыйма туташ. Рәхмәт илтифатыңызга. (Кулындагы шәлен.) Биреңез монда алып куйыйм.

Фатыйма (абызтай янына килеп). Исәнмесез, абызтай, сәламәт кидеңезме. Юл бик ватмадымы? (Хәзрәткә.) Исәнмесез, хәзрәт, гаеп итмәнез. Без шулай качмаска өйрәнгән инде...

Хәзрәт. Шулай икән, шулай.

Абыстай. Килә-килә йөдәп беттек. Бала шул, китерә. Синең, кызым, атаң-анаң бармы?

Фатыйма. Атам бар, абызтай, анам вафат.

Хәзрәт. Кайдагы? (Габдулла күзен тутырып карап тора.)

Фатыйма. Без мишәр, Бөгелмә өязе. Өчөйле авылының.

Хәзрәт. Син әллә Хәмит мулланың кызымы?

Фатыйма. Әйе, хәзрәт... Шул.

Хәзрәт. Минем мәдрәсә иптәшем.

Остазбикә (торып). Йә әле, Габдулла, син бер дә кунакларны кыстый белмисен икән. (Шакир берлән Әсма чәй эчәләр. Карчык майлар, юачалар, чәкчәкләр китереп.) Иәңез әле, ашаңыз әле. Үзем пешергән. Менә бал, үз умартамыздан, йәңез әле, кызым.

Фатыйма. Рәхмәт. (Чәй эчә. Әллә ниләр ашый.)

Хәзрәт. Шулай диген... Сезнең берлән сөйли-сөйли ахшам намазым кала язды. Кая, тәһарәт барда укып калыйк. (Торып.) Намазлыгың кая, Габдулла? (Габдулла эзләргә тотына.)

Абыстай (торып). Менә шуны җәяргә ярый бит. (Габдулланың пальтосыны ала да чыгып китәләр.)

Фатыйма (торып). Рәхмәт, Габдулла әфәнде.

Әсма берлә Шакир йөриләр.

Әсма. Бу синең бүлмә иде, караватың шунда иде. (Китеп, куллары берлән буташа, көлешә-көлешә әллә ни сөйлиләр.)

Габдулла. Мин бүген, Фатыйма туташ, сезгә программа хакында керә алмыйм инде.

Фатыйма. Безнең бит, Габдулла әфәнде, программаларымыз бөтенләй аерым. Мин аларны берләштерергә һич мөмкин түгел дип уйлыйм.

Габдулла. Мин, туташ, шулкадәр газап чигәм, шулкадәр янам... Менә хәзер көчкә-көчкә аяк өстендә торам... Сез, туташ... (Сүзен әйтә алмый.)

Фатыйма. Аңлыйм, Габдулла әфәнде. Ләкин сезнең авыруга миндә дару юк, андыймсыз?

Габдулла. Аңламыйм... Аңламыйм...

Фатыйма. Анламавыңызны да күрдем. Ләкин, Габдулла әфәнде, шуны аңлаудан башка чара юк. Әйдә, Әсма! Хушыңыз, Габдулла әфәнде. (Бары да чыгалар.)

Габдулла (ишек янына килеп). Туташ! Туташ!

Җавап юк. Габдулла урындыкка тотынып катып тора. Картлар килеп чыгалар, кулларында тәсбихләр.

Хәзрәт. Син нишләдең, Габдулла?

Абсзтай. Ни булды, угылым?.. Йөзең китән кебек.

Габдулла. Юк, юк. Башым авыртып китте... (Умывальникка барып битен юа... Бит сөртеп.) Сез, әти, утыра торыңыз әле, чәй эчеңез, мин мәктәп эше белән тизгә генә барып киләсем бар. (Кызу-кызу пальтосын киеп чыгып китә.)

Хәзрәт. Баланың йөрәгендә бернәрсә бар, карчык!

Остазбикә. Бар, хәзрәт, бар!..

Хәзрәт (кулын диварга күрсәтеп). Мин шуннандыр дим... Иә әле, самавырын сүнмәгән булса, кеше төсле чәй эчик әле, эчемә аш булып төшмәде.

Кызу-кызу өстәлне күчерәләр, хәзрәтнең толыбын түшәп, бер кызыл эскәтерне җәеп идәнгә утыралар.

Хәзрәт. Менә болай, ичмасам, күңелгә тулды. Чәе шәп, остазбикә. Бу кызый миңа үзе ошады, салмак, сабыр.

Остазбикә. Габдулла ничек алдында бии...

Хәзрәт. Син караш, анасы, күптән өйләндерергә вакыт.

Остазбикә. Шулай, хәзрәт, шулай. Карашырга кирәк, карашырга!

Хәзрәт. Өйләндерү бит ата-ана вазыйфасы... Өйләндерергә кирәк, өйләндерергә.

**Пәрдә төшә.**

# ӨЧЕНЧЕ ПӘРДӘ

Фатыйма туташның бүлмәсе. Тышта суык җил ыжгыра. Фатыйма җилкәсенә шәл салган да өстәл янында басып тора, кулында бер кәгазь. Пәрдә ачылгач озын гына пауза. Җил сызгыра, өй түбәсе шатырдый.

Фатыйма (кулындагы кәгазьне укырга тотына). «Туташ! Сез минем күршемдә, шул диварның теге ягында, бәлки, мин утырып шул хатны язган йирдүк тынычлап йоклап ятасыз... Сез төшеңездә аллы-гөлле бакчаларда, бормалы-бормалы буйлы Идел буйларында, киң яланлы Дим тирәләрендә йөри торгансыз? Сез җәннәт хурларының җырларын ишетә, андагы Гыйльманнар, вилданнарның нечкә, нәзек милли көйләремезне уйнауларыннан ләззәтләнә торгансыз, сез, туташ, бәлки, төшеңездә үзеңезне-үзеңез бала иттереп күрә торгансыз да әниеңезнең кочагында тәгәрәп-тәгәрәп уйный торгансыздыр...

Бәлки сез үзеңез сөйгән, үзеңез җаныгызны фида итәргә хәзер булган бәхетле егетнең кочагында ауный торгансыздыр, аның авызын, йөзен уттан кайнар, җәннәт нигъмәтеннән татлы бүсәләр белән бизи торгансыздыр. Мин, туташ, сезнең табан астыңызны үбәргә, дөньядагы бөтен зурлыклар, бөтен олуглыклар,бөтен бөеклекләрне корбан итәргә хәзермен, күз яшьләремә карылып, кичнең яртысында шул хатны каралап ятам. Сезнең күңелегездә кечкенә дә бер эз калдырмаячак, сезнең кулыңызда кирәкмәгән баш әйләндергеч, эч пошыргыч шул кәгазьне йөрәк маем, күз яшем белән язып маташам... Туташ, сез рәхәт-рәхәт йоклаңыз, төшеңездә генә түгел, көнеңездә дә гөлбакчаларында гизеңез, бәхеткә, сәгадәткә коеныңыз, чумыңыз... Сезнең хакыңыз бар, дөнья сезгә никадәр бәхет бирсә дә, тормыш сезгә никадәр рәхәт багышласа да, ул үзенең бурычын үтәп бетермәгән була. Сез, туташ, олугсыз, сез бөексез, сез — мәсгуд, шат, рәхәт булырга тиешсез. Сез бәхетле, шат булыңыз!..

Туташ! Минем янган йөрәгемнән чыккан утны, туфанны күрмәвеңезгә, минем эчем-тышым, бөтен барлыгымны яндырып-көйдереп көл итә торган шул янгынга су сипмәвеңезгә, шул ямьсез манзарәле пожардан җирәнеп, чирканып, мөмкин кадәр миннән ерак булырга тырышуыңызга, миннән

качарга теләвеңезгә, качуыңызга тары бөртеге кадәр дә ачуланмыйм. Ачулана алмыйм. Ачуланырга хакым юк... Ләкин, туташ, мин иксез-чиксез газап чигәм. Иксез-чиксез көям, янам. Сезне сөйгәннән, сезне өметсез сөйгәннән корыйм...Бетәм... Бөтен тәнем сызлый, күңелем сыкрый. Йөрәгем парча-парча килә... Сезне күрмәсәм, һавасызлыктан тончыгам, сезнең берлән сөйләшмәсәм, бөтен сүзләрнең мәгънәсене онытам, мин сезнең өчен генә яшим, сезнең хыялыңыз берлән генә торам. Сезнең исемеңезне генә тәсбих кебек зикер итеп гыйбадәт кылам. Туташ! Мин сездән берни сорамыйм, берни теләмим, теләргә хакым юк... Үземнең бөтен өметем буш икәненә, сөюемнән газаптан башка бернәрсә күрмәвемә ышандым, иман китердем. Һәркөнне китәргә, үземнең башымны алып китәргә карар бирәм. Тагы сезне ташлап, сез тора торган йирне ташлап китә алмыйм... Кулым бәйләнә, аягым атламый... Китә алмыйм.

Туташ! Кызгана алсаңыз, мине кызганыңыз... Бөтен тәнем, җанымны каплап алган җәрәхәтнең сыкравы, авыртуы хакына, сөйгәнеңезнең башы хөрмәтенә әйтәм, минем берлән бер генә мәртәбә, гомереңездә бер генә мәртәбә Габдулла иттереп сөйләшеңез!

Мин, туташ, үземнең сөйләвемә әллә нинди өметләр баглый дип уйламаңыз. Минем йөрәгемдә кайный-кайный таш булган шул сагышлар, сезнең берлән сөйләшсәм эрер, изелер кебек күренгәнгә, әллә нинди бер куәт шул кайгы, шул хәсрәтне сезгә генә, сездән башкага түгел, тиеш дип әмер биреп торганга, егерме минутлык вакытыңызны әрәм итеп мин бәхетсезнең канлы кайгысын тынлавыңызны үтенәм. Туташ! Бу үтенечем минем актык үтенечем, бу сорау актык соравым, актык ялваруым... Бөтен әүлияләр, пәйгамбәрләр, олуглар хөрмәтенә сорыйм, шуны кайтарып йөземә бәрмәңез! Бер генә минутка миңа бер генә тамчы шәфкатеңезне айамаңыз... Габдулла. (Фатыйма торып йөрергә тотына. Берәр әйләнгәч.) Мескен! Мескен, кызганыч егет... Шул җәрәхәтләре җитмәгән дә, тагы аннан тирән, аннан ачы җәрәхәт ачмакчы була!.. (Җил ыжылдый. Морҗалар сызгыра. Фатыйма йөреп-йөреп, уртада туктап.) Китсәм?

Хәзер беркемгә бер сүз өйтмәенчә китсәм? Китәм... Китәм. (Тагы туктап.) Кая барам?.. Китеп котыла аламмы? Казаннан киттем. Шул кара бәхетемне анда калдырдым дип киттем. Ул миннән алда монда килеп утырмаганмыни? Юк!.. Юк... Минем вазыйфам... Минем вазыйфам. Шул сөйкемле кызганыч егеткә гомерендә төзәлми торган яра ачу. Әйе. Шул хәзер минем вазыйфам. Фатыйма, ир бул!! Синең әбиең үз өстенә үзе сорап көндәш алды... Син үз Вазыйфаңны үтәүдән нинди авыр, нинди ачы булса да тартынма! (Тиз-тиз атлап килеп утыра да шатыр-шотыр хат яза.)

Ишектән акыртын басып Габдулланың анасы килеп керә. Фатыйма, язып бетереп, өйләнеп карагач, аптырап китә.

Остазбикә. Мин генә. Күршедә торып, күреп чыгыйм, дидем... (Акыртын гына атлый.)

Фатыйма. Уз, абызтай, уз...

Остазбикә. Узам, азрак утырырга килдем. (Кәнәфигә утырып озын гына дога кыла. Кулындагы төенене.) Мә, кызым, сиңа азрак күстәнәч китердем. Әнисе юк, дим, мескен, ялгыз чит илләрдә гәрбәттә тора, дим. Менә аз гына булса да чәкчәге, мае, балы, корты... Бер генә боты булса да, үрдәк ите куйдым, ашарсың әле...

Фатыйма. Рәхмәт, абызтай. (Алып куя.)

Остазбикә. Синең бүлмәң матур икән, кызым. Безнең Габдулланың анда тузан, монда чүп, әрчи-әрчи эштән чыктым. Өйләнергә вакыт инде. Өйлән, димез... Авыз ачтырмый... (Пауза.) Син, кызым, ничә яшьтә?

Фатыйма. Егерме дүрттә, абызтай, дүртенче ел менә мөгаллимәлек итәм.

Остазбикә. Алла ярдәмче булсын, ялгызлык авыр, кызым, безнең хатын-кыз әллә нигә ялгызлыкка өйрәнмәгән, сезнең яшьтә тагы, Алла сакласын, аты-чабы чыгып китсә, бу елда кыз утырды да калды... (Пауза.) Мин озын иттереп, җайлап сөйли белмим, кызым, гаеп итмә! Габдулланың хәле бик начар бит. Бала көя, яна... Төн йокламый. Көн ашамый... Шәм кебек күз алдымда эри... Гаеп итмә. Ул синнән!.. Ул сиңа бик каты мәхәббәт тоткан... Миңа әйтмәде... Бала, ахрысы, сорадым, әйтми... Күзеннән беләм... Сиңа, кызым, менә шуны әйтәм әле, чәчеңез чәчкә бәйләнешкән булса дим, кызым. Атасы да: «Бар, остазбикә, белешеп кил»,— диде дә, әйтим дидем, кызым... Мин карчык кешене гаепләмә! Угылымны бик кызганам шул... Менә көя, эри... (Карчык күзеннән яшен сөртә.)

Фатыйма. Рәхмәт, абызтай! Илтифатыңызга рәхмәт.

Остазбикә. Илтифат-фәлән түгел, кызым. Эш аннан үткән булса, эшне тиз тотарга кирәк! Аллага шөкер, кызым, әле монда мәңге кеше өстендә тормассыз, йортымыз-җиремез бар, атымыз-сыерымыз җитү, мал-туарымыз бөтен. Бары да сезгә булачак. Бердәнбер кызым бар иде, үлде. Ул җиһазы, җиһазы гынамы иде, барысын да сиңа бирермен. Кызым булырсың... (Фатыйманың җилкәсенә кулын сала.) Еглатма шул баланы... Мин аның күңелен беләм, анда зәррә кадәр усаллык юк... (Башын сыйпый.) Алла сиңа бәхет бирер, матур балалар бирер. Ал да гөл булып гомер итәрсез. Без, картлар, сезгә догада булырмыз. (Башын сыйпап.) Уйла, кызым! Син бит үзеңә үзең падишаһ кеше... Юкка күз яше түктермә! Тәҗрибә белән әйтәм, кызым. Күз яше әрәм булмый...Күз яше тими калмый... (Фатыйма тиз генә торып китеп арты берлән урындыкка тотына, күзеннән аккан яшен яулык берлән сөртә. Пауза. Остазбикә торып, акыртын гына килеп.) Менә моннан ишек ачтырырсыз, ике бүлмәне тоташтырырсыз... Рәхәтләнеп торырсыз, кызым! (Тагы барып кулыны сала.) Хәзрәт тә үзеңне яратып калган... Каенеш булгач, улсы да кирәк бит. Син, бәлки, кызым, сөймим дип курка торгансың,

Аллаһе Тәгалә сөюне никях берлән җибәрә... Хәзергә аз гына сөйсәң ярар... җитәр... Безнекеләр канәгатьлеләр.

Фатыйма (борылып, корылган тавыш берлән). Аз гына да сөймәсәм, абызтай?

Остазбикә. Габдулланымы! Габдулланы аз гына сөймәскә мөмкин түгел, кызым, мөмкин түгел, кызым! Фәрештә кебек егет. Укуымы дисең? Кыйланышы, йөрешеме? һәммәсе килгән. Син, кызым, Аллага тапшыр. Хатын-кыз шәфкатьлерәк булырга кирәк. Хәзрәтем дә көтә торгандыр... Минем сүземне онытма, кызым. Кирәк булса, төплерәк башкода да җибәрермез. Әтисе дә туйны күреп китмәкче була. Алты меңнән килдек, кызым. Хуш, колагыңа сал әле. (Абызтай ишеккә җиткәч.)

Фатыйма. Абыстай, шул язуны Габдулла әфәндегә бирерсезме? Бу мәктәп хакында гына!

Остазбикә. Бирермен, бирермен!! (Фатыйма кәгазьне тоттыра.) Изгеләр, әүлиялар, мәдәдче булыңыз... Алла боерса, башланды... башланды. Үзе хат яза... Ярый, хуш, кызым.

Фатыйма. Хуш, абыстай, рәхмәт. Олуг башыңызны кече итеп йөрүеңә рәхмәт. Хәзрәткә сәлам әйт.

Остазбикә. Ярый, ярый... (Чыгып китә. Җил улый, сызгыра, ыжгыра.)

Фатыйма. Мескен карчык! Мескен карчык... Нинди юньле, нинди сөйкемле... Аз калды, муенына ташланып, янган, көйгән йөрәкне чишмәдем. «Аз гына сөйсәң», ди... Аз гына сөйсәң?.. Әйтергә җиңел! Аз гына сөйсәм, аз гына сөя белсәм... Мин болай бәхетсез дә булмас идем. Минем бөтен тормышым, бөтен уем, бөтенгә, бүленмәүгә беркетелгән. Мә бөтенләй! Бир бөтенләй!! (Ишекне шакыйлар. Калтырап китеп). Вакыт йитте, Фатыйма. Дөрестне дөрест дип дөрестнең бәбәгенә әйтергә, тере тәннән агулы пычакны йөртергә, үзеңнең иң ихтирам иткән бер егетеңнең зур йөрәгенә утлы пычак тыгарга вакыт йитте. Ир бул, Фатыйма! Намус синнән актыгына кадәр шул агуны эчәргә, эчерергә куша, вазыйфаң башында бул! (Борылып китеп каты тавыш белән.) Боерыңыз! Рәхим итеңез!

Ишек акыртын гына ачыла да танымаган бер кеше килеп керә.

Кеше. Гаеп итмәңез, Фатыйма туташ, беләсез, дөньяда төрле хәлләр була... Менә дөньяның дулкыннары мине сезнең Сибириянең караңгы почмагыша ташлады, урамдагы җилне ишетәмсез, шундый ыжылдап торган вакытында ташлады, мин артист Габдерахман!

Фатыйма (аптырап). Боерыңыз...

Артист. Боерам, рәхмәт.

Фатыйма. Утырыңыз.

Артист (утырып). Минем аяклар да бик шәп түгел... Беләсез, Фатыйма туташ, без бит әле халыкның яңы уянган вакытында хезмәт итәмез... Басылмаган сукмакны үземез сугамыз... Юк театрны бар итәбез... Безгә әллә ниләр тугры килә... ашамыймыз да, эчмибез дә, җәяү дә йөрибез. Ләкин безне йөретә торган бер идеал бар, ул идеал, туташ, татар театры ясау... (Өстәлгә сугып.) Мин ач та булырмын, мохтаҗ да булырмын, ләкин театр ясамаенча калмам... (Фатыйма аптырап куркып китә.) Минем хакта сез, Фатыйма туташ, күп ишеткән-сез, ә? Шулаймы? Мине шарлатан ди торганнардыр.

Фатыйма. Юк, ишеткәнем юк.

Артист. Әйтәләр, әйтергә хаклары бар... Ләкин театрны аңламаучылар әйтә!.. Туташ, барысы да хәл юктан эшләнелгән!.. Мин артист, туташ. (Торып, күкрәгенә сугып.) Мин татарга театр ясап бирү уе белән җенләнгән, пәриләнгән артист! (Кычкыра.) Артист, туташ, мине аңламыйлар гына!..

Менә көннәр үтәр. Безнең урамда да кояш чыгар, мин шул татарның таркау артистларын җыярмын. Аны мин генә җыя алам. Мин генә җыярга тиеш. Беләмсез, туташ, мин генә. Бөтен татар шәһәрләрен гизәрмен, чит мәмләкәтләрдә турне ясармын... Татар театрын бөтен мөселман дөньясына, Истанбулына, Измиренә, Тәһранына, Калькуттасына күрсәтермен... Парижы, Венасына, Берлинына татар артисты, татар театрының бәһасен исбат итәрмен. Итәрмен, туташ!.. Менә мин кем, туташ! Шуның өчен, туташ, минем берлә эш иткәндә Габдулла угылы Габдерахман дип йөренү хата, зур хата!.. Бу бөтен татарның иң зур артисты... (Күкрәгенә сугып.) Шулай булгач, мин театрның дәрәҗәсен, татар театрының дәрәҗәсен югары тоту, ачылынып килә торган байрагына тап тамызмау минем бурычым түгелмени?.. Минеке, туташ!..

Менә шул олуг юлда шул зур бурычны үтәр өчен хәзер сезнең шәһәрдән үтеп барамыз. (Тавышына мескенлек куша.) Бөтен труппамыз ач, нумирымыз юк, шул ыжгыра торган җилдә без урамда, туташ! Сез аңлыйсыз, алдыңызда хәерче тормаганны беләсез... Сез, шәһәрнең зыялылары, безгә, безгә түгел, татар театрын җилкәсендә күтәреп бара торганнарга ярдәм итешергә тиешсез! Тиешсез, бу сезнең бурычыңыз!..

Фатыйма. Мин бит, Габдерахман әфәнде, бер мөгаллимә генә! Миннән зур эш чыкмас. Ашыйсыңыз килмиме? Менә монда самавыр бар.

Артист. Рәхмәт, туташ. Бераз туңдым, кайнар чәй зарар итмәс. (Фатыйма чәй ясап бирә. Абыстай китергән әйберләрне куя.) Сез эчә торыңыз әле, менә шуларны ашаңыз, мин берәр кешегә хат язып бирим.

Фатыйма язарга утыра. Артист авызын тутырып ашарга башлый, үрдәкне ботыннан тотып кимерә... Чәйне «колт» иттереп кабып эчеп ташлый. Самавырга карап тора да, аягы

шыкырдамасын дип, әкрен генә басып чәй ясарга китә. Чәй ясап килгәндә урындыкка абына да, Фатыйма борылып карагач, аптырап.

Артист. Гафу итеңез, туташ... Тән җылынып китте дә сезне мәшәкатьләмим дидем...

Фатыйма (борылып). Эченез! Эчеңез! Ашап эчеңез...

Артист (авызына майлар, кортлар тутырып). Ашыймыз... Ашыймыз... Рәхмәт. Тегеләргә дә берәр нәрсә алганда зарар итмәс иде, яхшы түгел. Мөгаллимә генә бит... Хәдичәгә генә булыр, алыйммы әллә?.. (Икеләнеп торганда.)

Фатыйма (торып). Менә, Габдерахман әфәнде.

Артист (торып, авызы тулган көенчә). Аңлыйм, туташ.

Фатыйма. Менә, Габдерахман әфәнде, шул хат берлән иртәгә Сабир әфәндегә барырсыз. Мин анда барысын да яздым... Бүгенгә менә шунда берәр нумирга кереп торырга ярар. Менә монысы үземнән. (Кәгазь акча бирә)

Артист. Рәхмәт, туташ! Монда яхшырак нумир кайда икән? Вак-төяк нумирга эләгеп, татар артистының исемен былчыратмыйк, дим.

Фатыйма. Белмим, сорарсыз...

Артист. Бик рәхмәт, туташ! Бик рәхмәт. (Кулыннан тотып.) Сез бер сүздән артист йөрәгене аңладыңыз! Сезнең үзеңездә, туташ, артист күңеле... Артист күңеле... Күзеңездән беләм... Караңыз әле, туташ! Сез монда ни дип шул суык, салкын Сибириядә мөгаллимәлек итеп череп торасыз! Сезнең күңел бит артист күңеле. Сезнең канатларга очарга киң-киң татар дөньясы кирәк... Мин артист күзе берлән күрәм, сезнең очарлык көчеңез бар... Беләмсез, сезгә генә әйтим, минем труппа татар труппалары арасында беренчесе. Бары да шулай ди, ләкин хатын-кызлар йомшак. Менә сез керсәңез! Караңыз әле, сез трагический рольләргә коеп куйган... Кылынышыңыз, күз карашыңыз, валлаһи, сез хатыннардан беренче трагичка булыр идеңез...

Фатыйма. Рәхмәт! Мин болай да трагический роль уйныйм...

Артист. Алай булгач, эш бетте. Без сезне өрмәгән йиргә утыртмамыз... Бөтен көчемез берлә судан, суыктан саклармыз. Сезне хан кызы кебек итәрмез. Ул вакыт, беләмсез, бер елда эшләнә торган эшләрне айда, көндә эшләрмез... Безнең труппаның беренче труппа булыр өчен хатын-кызлар йөрәгенең шунда кушылуы кирәк. Беләмсез, туташ, нинди генә эш булса булсын, аның башында хатын-кыз йөрәге кушылмаса, ул арпа камыры булып чыга. Ул оешмый. Анлаңыз, туташ, татарның иң зур артисты, татар театрының тәрәкъкыйсе исеменә сезне зур мөкатдәс артистлык хезмәтенә өнди...

Фатыйма. Рәхмәт! Рәхмәт! Иртәгә шул иртүк Сабир әфәндегә барыңыз.

Артист. Рәхмәт, туташ!.. Вакытыңызны калдырдым, йылынып киттем. (Чыга башлый, борылып) Алай да минем предложениемне онытмаңыз.

Фатыйма башын ия... Ишек ачылганда жил ыжгыра, пауза.

Фатыйма. Әллә чын да шуның артыннан китимме? Үземнең кайгы-хәсрәтемнән тугып, күз яшем берлә чигеп, моңым, зарым берлә челтәрләтеп, татар хатынының трагический бер тибын ясый алсам... Белгән йөрәгемне базарга чыгарып, татар дөньясында милли бер байлык тудыра алсам. (Ишекне шакыйлар. Фатыйма тагы сискәнеп китә. Көзгегә карап алып, куәтле тавыш берлә.) Бо-ерыңыз!

Акрын гына ишек ачыла. Акрын гына басып Габдулла килеп керә.

Ул аякларын акрын гына, өстерәп кенә атлый. Башы иелгән, йөзләре, төсләре кыйналып ташланган кебек булган. Фатыйманы күргәч, акрын гына башын иеп, калтыраган тавыш берлә:

Габдулла. Исәнмесез, туташ!

Фатыйма (тиз генә янына барып). Исәнме, Габдулла әфәнде, әйдәңез! Әйдәңез. (Елмаеп.) Без бүген күрешмәдек бит әле. Исәнмесез. (Кулыны бирә. Габдулла кулыны тота да җибәрә алмаенча тора. Ул акыртын гына бөгелеп үбә.)

Фатыйма. Анысы кирәкми, анысы кирәкми, Габдулла әфәнде, әйдәңез, боерыңыз... утырыңыз. (Габдулла акрын гына утыра. Пауза.)

Фатыйма. Чәй эчәмсез, Габдулла әфәнде?

Габдулла. Рәхмәт, туташ... Юк.

Фатыйма. Юк, юк, Габдулла әфәнде, эчеңез... Ясыйммы?.. Эчеңез...

Габдулла. Ярый...

Фатыйма (чәй ясап китереп алдына куя. Барып конфет савыты алып килеп.) Менә, Габдулла әфәнде, рәхим итеңез!

Габдулла (көчләнеп көлеп). Сез, туташ, мине бүген бик сыйлыйсыз?.. (Фатыйма каршысына утырган. Пауза.)

Фатыйма. Әниләреңез исәнме?

Габдулла. Аллага шөкер...

Фатыйма. Үзеңез нишләп торасыз?

Габдулла. Үзем? Менә монда... Үзем менә сезнең алдыңызда... Нишләп торганымны, туташ, әле дә күрмисезмени?.. Шул газапның тавышы, шул утның ялкыны сезгә әле дә күренмимени, туташ?

Фатыйма. Күренә, Габдулла әфәнде, күренә. Тавышы да ишетелә, җәрәхәте дә күренә.

Габдулла. Күренсә? Күренсә... Щуңарга сәерче булып көлеп карап торырга сезнең (Йөрәгенә күрсәтеп.) йөрәгеңез юкмыни?! Әллә ул таштан ясалган җансыз ит кисәгеме?

Фатыйма. Габдулла әфәнде! Мин көлеп тормыйм... Сезнең дә, минем дә бәхетсезлегемә каршы, көлеп тормыйм, аңлыймсыз? Сезнең кайгыңыз, сезнең хәсрәтеңез алдында мин дә еглап торам... Безнең мөнәсәбәтемезнең трагедиясе, Габдулла әфәнде, менә шул көлүнең юклыгында... Сезнең уттан кайнар шул сөюеңезне, Габдулла әфәнде, шул сүзләрне чын күңелемнән ышанып әйтәм... мин елмаеп сөенеп каршы алмыйм... Ала алмыйм... чөнки, чөнки (Кулларын селкетә.) ала алмыйм... Сезнең шул җәһәннәм газабыңызны көлеп, мыскыллап каршы ала алмыйм, чөнки... чөнки... сезнең чын сөюеңезгә ышанам... Сезне ихтирам итәм, анладыңызмы, Габдулла әфәнде?

Габдулла. Юк, минем аңлаганым бер генә. Мин сезне, туташ, сөям... Сөям түгел, ул сүз бик кечкенә, бик мәгънәсез... Мин сезгә табынам... Мин сезгә гыйбадәт итәм. Мин сезсез сулый алмыйм, сезсез тора алмыйм, сезсез яши алмыйм... Сез миңа, туташ, җан, сез миңа кан, сез миңа һава, сез миңа Алла! Сез миңа бөтен дөнья, бөтен барлык... Нәрсәгә генә карасам да, мин, туташ, сезне күрәм. Минем күзем сездән бүтәнне күрми, томаланган. Ул үзенең Вазыйфасы сезне генә күрү, сезне карау икәнне белгән. Минем колагымда өзелмәенчә сезнең тавышыңыз, фәрештә йыры кебек саф тавышыңыз! Күз алдымда, өнемдә, төшемдә — сез... Сез, ялгыз, сез... туташ, сез никадәр миннән аерылырга тырышыңыз, сез никадәр шул диварлар артында миннән яшерененез, мин сезне күрми-ишетми бер минут торганым юк... Сез минем бөтен барлыгымны биләдеңез, сез минем көчемне, куәтемне, тойгымны, гакылымны — һәммәсен бушка чыгардыңыз, һәммәсе урынына сез кереп утырдыңыз... Сезнең исемеңезне мин зикер кебек, дәрвишнең зикере кебек әйтәм. Авызымнан төшермим... Шул янган йөрәгем, дулаган күңелем берлән сезгә таба барам, сездән өмет итеп бер генә тамчы — кечкенә генә көзге ягъмур тамчысы кадәр генә шәфкать тамчысы көтеп сезгә барам... (Еглап җибәреп.) Сез, туташ, минем янган йөрәгемә төкерергә дә хурланып борылып китәсез... Минем бөтен көчем бетте, артык чыдый алмыйм, туташ! Синең мәрхәмәтенә, шәфкатеңә килдем... (Аягына егыла.)

Фатыйма (сикереп торып). Габдулла әфәнде... Габдулла әфәнде. (Корылган тавыш белән тотып торгызмакчы була)

Габдулла (башын күтәреп). Туташ! Тимә, зинһар,тимә! Шул кечкенә сәгадәтне генә миннән кызганма. (Кулын тотып авызына китереп үбә.)

Фатыйма (кычкырып еглап). Габдулла әфәнде, Габдулла әфәнде, уян! Уян! Мин синең күз яшеңнең кыйммәтенә тормыйм. Син аңламыйсың, мин аңлатып тормыйм...

Габдулла (тагы кулын убеп). Миңа аңларга кирәкми... Миңа җан кирәк... Миңа син кирәк...

Фатыйма (сикереп тора). Юк ул... Ул юк, Габдулла әфәнде, мәңгегә юк... Юк... (Басып тора)

Габдулла (торып, корылган тавыш белән). Мин ачлык күрдем, мохтаҗлык күрдем... Алган юлымдагы тавына-ташына карамадым, алга киттем... Үзем өчен түгел, туташ, сине дә, мине дә яндыра-көйдерә торган хезмәт өчен... Атлаган саен киртәләр куелды. Һәммәсе белән тартыштым, сугыштым, һәммәсен үттем, башымны имәенчә, башымны югары күтәреп үттем. Бөтен тәнем тырналган, өзгәләнгән, кисәк-кисәк булган... һәммәсе сызлый, сыкрый, әрни... Шуларны тынычландырырга, шул яраларны ямалдырырга бер-ике көн генә хәл җы-ярга, тагы алга атлар өчен хәл җыярга минем хакым юкмыни, туташ?

Фатыйма (кычкырып). Юк, синеке дә юк, минеке дә юк! Юк! Шакир белән Әсманыкы гына бар! Безнеке юк, Габдулла әфәнде, юк!!

Габдулла (каршысына килеп). Бар, бар. Мин, бар, дим... (Кычкыра.) Мин, бар, дим... Бар. (Сабырланыбрак.) Мин сине иксез-чиксез сөям... Мин, син булсаң, бөтен дөньямны, ахирәтемне онытам... Мин дөньяның иң бәхетле кешесе булам. Ул «юк» кайдан килгән? Нинди хак белән минем тормышыма ябышкан? Күрсәт миңа шуны!.. Мин аны тетеп-тетеп ташлыйм... Күрсәт! (Фатыйма тик тора. Габдулла барып әкрен генә.) Фатыйма! Фатыйма! Син ул «юк»ны күрсәтмә... син бар. Менә син бар. Менә син... (Кулын алып үбә.) Менә син... Менә син... Менә мин... Мин бөтенләй синеке булыйм. Бөтенләй, беләмсең?.. Бер дә калмаенча!.. Син аз гына, аз гына, тары бөртеге кадәр генә минеке бул... (Кочаклый башлый.)

Фатыйма. Җибәр. (Ычкынмакчы була.) Җибәр, дим, Габдулла әфәнде, җибәр...

Габдулла. Җибәрмим, җибәрмим... Син минеке, минеке, җибәрмим... (Кочаклый, үбә...)

Фатыйма (ычкынып китеп, килеп баса да). Сиңа минем тәнем кирәкме? Тәнем кирәкме?.. (Шәлен ташлап җибәрә дә алдына ук басып.) Мә ал! Мә ал!.. (Өстенә таба бара. Габдулла тартына.) Аның беркемгә дә кирәге юк. Мә ал!!!

Габдулла (карылып). Гафу ит, туташ! Үземне-үзем оныттым. Миңа... Миңа йөрәгең кирәк. Коры йөрәгең кирәк!.. Мин сине сөям. Мин синнән сөеләсем килә. Сөюем кадәре көчле сөеләсем килә...

Фатыйма. Мин сөймим. Габдулла әфәнде, мин сине сөя алмыйм. Сөя алмаячакмын... Аңлыймсың... Юк... Юк.

Габдулла (каушап китеп). Син бер-бер кеше хатыны? Син берсенең сөйгән дусты?..

Фатыйма. Берсе дә түгел... Мин дә синең төсле йөрәге яна-яна көлгә әйләнгән, сөярлеге калмаган бер кеше! Мин дә синең кебек көне-төне шул газаптан аерыла алмаган бер сөюче... Мин дә синең кебек сөюеннән бер тамчы да, язгы ягъмур тамчысы кадәр дә бәхет ала алмаган бер көюче... Аңладыңмы? Аңла!.. Синең йөрәгең ут янса, минем йөрәгем көл булган... Шул сөю мине Казаннан монда куды, шул сөю мине моннан әле кая куар... Ул сөю өметсез сөю... Мине гомерем буе куачак... Аңладыңмы?

Габдулла. Менә аңладым. Йөрәккә хәнҗәр тыккач, әле аңлый алам икән, туташ. Аңладым, аңладым... Рәхмәт, туташ! (Катып тора да борыла башлый.)

Фатыйма (килеп кулыннан тотып). Чү!.. Юк, хәзер китә алмыйсың! Хәзер китә алмыйсың. Юк... Әле синең эчәсе агуын эчеп бетмәгән. (Кулын биреп.) Без бәхетсезлек иптәшләре, икемезнең дә, Габдулла әфәнде, әле түгәсе яшьләремез бетмәгән.

Габдулла. Ул сине мыскыл итте. Ул сине көчләде...

Фатыйма. Юк... Мин фәрештә кебек пакь...

Габдулла. Син аны бик сөйдең, бик сөясең?..

Фатыйма. Бик сөйдем, бик сөям, ул гына түгел... Бик сөячәкмен.

Габдулла. Бик сөячәксең?.. Ул?

Фатыйма. Ул?.. Ул... Ул минем сөйгәнемне белмәде... Йә белмәгәнгә салынды... Ул мине күрмәде...

Габдулла. Ул сине күрмәде. Бөтен дөньяны томалый торган, бөтен кешенең йөзен яшерә торган сине күрмәде...

Фатыйма. Ул сукыр иде...

Габдулла. Ул сөя иде?..

Фатыйма. Мине түгел, башканы сөя иде...

Габдулла. Син белдермәдең, менә мин килгән кебек син килмәдең...

Фатыйма. Килдем... Килдем... Ул мине кертмәде... (Акырып еглый... Габдулла катып тора.) Көз көне иде...

Мин өемнән күлмәкчән чыгып китеп бардым... Тәрәзәсе төбенә туктадым... Ул утыра иде... Аннан хатын-кыз тавышы, көлү, уйнау ишетелә иде... Мин тәрәзәне шакылдатырга булдыра алмадым. Минем яшем буды, мин тәрәзә төбенә ятып егладым, егладым... Салкын ягъмур бөтен сөягемә үткәнгә кадәр... Мин теге хатын киткәнен көттем. Ул китмәде... (Акырып еглый.)

Габдулла (килеп тезләнә, кулыны сыйпый-сыйпый). Фатыйма! Фатыйма! (Фатыйма үксеп еглый.)

Габдулла. Фатыйма! Фатыйма! (Кулыны селкеп.) Туташ, минем сөюем кимемәде... Туташ, минем сөюемнең уты сүнмәде... Синең салкын суың аңарга куәт кенә бирде... Фатыйма! Фатыйма! Аңлыймсың?.. (Башын тезенә куеп.) Туташ! Аңлыймсың? Мин сине күкләр, йирләр кадәре, күктәге йолдызлар кадәр сөям, сөйим. Син мине аз гына, аз гына, тары бөртеге кадәр генә!.. Мин көтәрмен. Мин синең җәрәхәтең төзәлеп беткәнен көтәрмен. Аның ярасыны яшем берлән юармын. Йөрәк суым берлән аңарга яшь ит тартырга ярдәм итәрмен. Туташ! Тыңла мине! Тыңла мине... Мин синең дустың, мин синең иптәшең булырмын! Мин, син ни теләсәң, улың булырмын!.. Туташ, тыңла... Ел үтәр, көн үтәр... Синең җәрәхәтең бетәр... Минем йөрәк утымда син дә янарсың... Туташ...

Фатыйма (торып). Юк, юк, Габдулла әфәдде... Юк. Шулкадәр зур кыйммәтне бурычка ала алмыйм... Синең кебек яраткан, ихтирам иткән бер кешемә каршы булган бурычны ялган акча берлән түли алмыйм... Юк... Юк... Синең алмаздан саф сөюеңә каршы янган йөрәкнең көлене, өрдең исә, җилгә оча торган көлене бирә алмыйм... Мин татар хатыны... Мин намуслы татар хатыны! Беләмсең, намусым, намусым сине, сине... синең кебек, мин кулыны үбәргә тиеш кешене алдарга ирек бирми, бирми... Сөйләмә, Габдулла әфәнде, сөйләмә! Аңла... Әгәр гакыл берлән эшләп булса иде, мең йөрәгем булса, меңе берлән дә сине сөяр, мәңгегә сөяр идем... Юкны сорама!.. Мин синең дустың, мин синен иптәшең, син пакь, син хөрмәтле, син... Булдыра алсаң, гафу ит!.. (Икесе ике якта кычкырышып еглыйлар.)

Фатыйма. Габдулла әфәнде... Габдулла әфәнде...

Габдулла. Туташ!

Фатыйма. Без бергә тора алмыйбыз... Мин китәм...

Габдулла. Юк, мин китәм...

Фатыйма. Юк, юк. Мин... Синен монда сигез еллык эшең бар... Синең монда иксез-чиксез хезмәтең бар, алар сине үзенә үзе бәйләр, синең җәрәхәтеңне төзәтергә ярдәм итәр... Мин китәм...

Габдулла. Мин нишлим?

Фатыйма. Син чыда, сабыр ит! Ир бул!.. Бервакыт...

Габдулла. Бервакыт шул ут янып бетеп көл булырмы?..

Фатыйма. Бәлки, кисәү көе, күмер көе сүнәр... Хуш, Габдулла әфәнде... Аңла! Иң олуглаган, хөрмәт иткән кешемнән аерылам.

Габдулла (Фатыйманың кулын үбә). Хуш!.. (Акыртын гына чыга башлый. Ишек төбенә җиткәч.)

Фатыйма (акыртын гына). Габдулла әфәнде!

Габдулла (борылып). Нәрсә, туташ...

Фатыйма (бик тиз өстәлдән барып алып бер рәсем китерә). Габдулла әфәнде, теге тәрәзә төбеңдә еглаган көнне шуның артыннан ук йөрәгемне кая куярга белмәенчә йөрегәндә тәрәзәдә шул рәсемне күрдем. Шул рәсем минем күңелемнең рәсеме кебек күренгәнгә, ике сәгать магазин ачылганны көтеп, шуны алдым. Айвазовскийның «Тугызынчы валы». Рәхим итеп алыңыз, миннән ядкяр булсын... (Суза.)

Габдулла. Рәхмәт, туташ, рәхмәт. (Ала да тагы бераз туктап әллә ни әйтмәкче була. Борылып.) Фатыйма туташ... Бервакытны син икенче мәртәбә тәрәзә төбенә барганда ул сине кабул итеп, синең пакь, янган йөрәгеңне былчыратып чыгарып ташласа, бервакытны тормышның дулкыны синең берлән уйнап, пакьлегеңнең сафлыгын ватса... бервакытны син шундый ыжылдый торган тормыш җилендә ялгыз калсаң, еракта, еракта синең дустың — синең иптәшең, сине нинди генә төстә булса да сөючең бар икәнен онытма!..

Фатыйма (еглап барып). Рәхмәт, Габдулла әфәнде, рәхмәт... (Барып кулын кыса. Габдулла аның кулыны үбәргә бөгелә.)

**Акрын гына пәрдә төшә.**

# ИСКӘРТМӘ

**Мөгаллимә** – Драма Петербургта Г.Исхакыйның үз наширлегендә Ш.Брюссель типографиясендә 1914 елның августында басылып чыга. Сигезтомлыкта 3 нче җилд, 3 нче китап. Титулга: «6-8 декабрь, 1913 ел, Финляндия» дип язылган.

Моңарчы Г.Исхакыйның «Мәҗмугаи асаре» Казанда «Гасыр» китап нәшриятында басылып килә. Петербургта Г.Исхакый нигезләгән «Ил» гәзитәсендә мондый хәбәр бар: «Ил» гәзитәсе әлегә кадәр кеше матбагасында басыла иде. Петербургта татар матбагаларының мөкәммәл куелган булмавы «Ил»нең нәшерен байтак читенләштерә иде. Шуңар күрә «Ил», яңа гына аякка басып килә торган бер җәридә булса да, үзенә махсус матбага куярга мәҗбүр булды. Бу нумирымыз берлә «Ил» матбагасы эшли башлаган

саннардыр. Гаяз әфәнденең «Мәҗмугаи асаре»ннән «Гасыр» китапханәсендә басылмый калган әсәрләре шул формада һәм җилд саннары «Гасыр»дагасының дәвамы итеп, «Ил» матбагасында басылачактыр». (1914, 23 июнь).

«Тәрҗемәи хәлем»ендә Г.Исхакый бу әсәрен язу тарихын болай сурәтли: [Петербургта «Ил» гәзитен басмага хәзерләү эшләре] мине бик мәшгуль итте һәм ардырды. Кышның уртасында, берничә көн тоташ бәйрәм булудан файдаланып, Финляндиягә китеп ял итәргә карар бирдем... Финляндиянең кар белән өртелгән ямь-яшел нарат урманнары... мине беренче көнендә үк исертте һәм мин күптән күңелемдә туган бер хикәямне язу фикеренә килдем. Кулыма кәгазь, каләм алып, яза башладым. Ләкин, кинәт, моны театр өчен язсам бик әйбәт булачак, дигән фикер туды. Башымда эшләнгән манзараләрне, фикерләрне сәхнә калыбына салдым да яза башладым. Иртән кофе эчкәннән соң өйлә ашына кадәр беренче пәрдәне бетердем... Һәр минуты эш белән тутырылган бу санаториемнең ял итүчеләре миңа сәерсенеп карыйлар. Яһүд докторның киңәше белән, иптәшләр белән урманда йөреп киләм дә, тагын язарга утырам. 10-12 сәгать рәттән каләм өстендә утырдым. Икенче көнне дә яздым. Кая барсам да драмамның дулкынландыргыч күренешләре эчендә гизәм. Бу гайре табигый хәрәкәтләрем күрше бүлмәдә яшәгән хатынны куркыта иде бугай. Ул мине тилергәндер дип уйлады ахыры. Бүлмәләр арасы такта белән генә бүленгән. Минем бүлмәдәге кызу-кызу, шау-шулы хәрәкәтләрем мине ачулы, ярсыган итеп белдергәндер. Өченче көнне өйлә ашына кадәр пьесамны язып бетердем һәм исемен «Мөгаллимә» дип куйдым. Бала тудырган ана кебек, күңелемдә бер җиңеллек хис иттем. Кулымда яңа бер әсәремне күреп, гадәттән тыш сөенеч эчендә калдым. Кызу-кызу киендем, урманга чыгачак булдым. Минем шул ашыгып киенүем, батыр-батыр атлавым мин ишекне ачуга күрше бүлмәдән башын тыгып карап торучы хатынны бик куркыткан. Ул мине тилергәнме-юкмы дип карый иде. Мин: «Гафу итегез, сезне рәхәтсез иттем, моннан соң мин санаторийның бик тәртипле кешесе булачакмын», дидем. Хатын уңайсызланып: «Юк, берни дә юк, фәкать сезнең гасаби-гасаби хәрәкәтләрегездән авырып киттегезме әллә дип кенә уйладым»,– диде. Мин дә: «Әйе! Хаста идем, бер бала төшердем, хәзер инде иң авыры үтте», дидем. Хатын, бу чыннан да тилергән икән, дип уйлап, куркынып тирә-ягына каранды. «Курыкмагыз, мин тудырган бала елап-сыктап сезне рәхәтсез итмәячәк, ул бер әсәрдер, бер китаптыр,» дидем. Үзем бик кәефләнеп көлдем. Хатын: «Әсәр шулай языламыни? Мондый хәлне гомеремдә беренче тапкыр очратам», – диде... Тагын бер көн ял иткәннән соң өемә кайттым, әмма бер яңа әсәр белән кайттым!»

Пьеса кульязма килеш Петербургта укып тикшерелә. «Мөгаллимә»не «Сәйяр» труппасы Мәкәрҗәдә (Түбән Новгородта) 1914 елның 16 августында сәхнәгә куя. Г.Исхакыйның үзе язуынча, ул «Сәйяр» труппасы куячак «Мөгаллимә»не күрермен дип Мәкәрҗәгә килә. Ләкин кемдер донос ясап, жандармнар өенә килеп тентү ясый һәм үзен дә кулга алырга ниятли. Әдип спектакльне күрә алмыйча, бөтен әйберен калдырып, Мәкәрҗәдән китәргә мәҗбүр була (Милли юл, 1931, 6 сан, 9 бит). Г.Исхакый «Мөгаллимә»сен 1915 елның 30 июлендә Уфада күрү бәхетенә ирешә. Артистлар . укучы яшьләр. Уен тәмамлангач, Г.Исхакыйны сәхнәгә чакырып бик озак алкышлыйлар, чәчәкләргә күмәләр. «Фатыйма ролен уйнаган Мәрьям туташны халык кат-кат чыгарып алкышлаган вакытта, Гаяз әфәнде дә, бик нык алкышлап, туташның өстенә чәчәкләр яудырды» (Татарча театр. – Тормыш, 1915, 4 август).

Ул чордагы матбугатка күз салсаң, иң күп мәкалә-рецензияләрнең Г.Исхакыйның «Мөгаллимә»сенә язылуын күрәсең, аларның саны унбиштән артып китә. Җәмәгатьчелекнең игътибарын җәлеп иткән төп нәрсә . пьесаның Г.Исхакыйның моңа кадәр язган әсәрләренә охшамавы, яңалыгы. Биредә элеккеге әсәрләрендәге кебек иске тормыш белән яңа тормышның тартышуы да, иске фикер белән яңа фикер каршылыгы да юк. Әсәрдәге мөгаллимә Фатыйма образы . ул әдипнең татарның киләчәге турындагы бөек хыялы җимеше. Әлбәттә, үткән тормыштан яисә бүгенге тормыштан алып язылган, хәтта кайчагында геройларның прототиплары да билгеле булган әсәрләре белән танылган Исхакыйның Фатыймасын тәнкыйтьчеләр төрлечә кабул итә.

Әсәрләр турында мәкаләләр «сериясен» «Мөгаллимә»не кульязма килеш Г.Исхакыйның үз укуында ишеткән Г.Гыйсмәти башлап җибәрә. «Мөгаллимә» өч көндә язылып бетсә дә, аның мөндәриҗаты ничә еллар буенча җыелган. Андагы рух, андагы әмәлләр, андагы моңнар, теләкләр бик күп елларның арасында төрле рәвештә, төрле юл, төрле тармак буенча агып килгән мәгънәви, милли дулкыннан гыйбарәт... «Мөгаллимә»нең иң зур әһәмиятне хаиз булган җәһәте безнең татар галәмендәге идеальный типларның тормыш тәэсире аркасында реальныйлыкка әйләнер чагы якынлашканын күрсәтүдәдер.» Автор «Мөгаллимә»не А.Грибоедовның «Акыллылык бәласе» белән янәшә куеп бәяли. («Мөгаллимә» (Гаяз Исхакый әфәнденең яңа әсәре»).– Йолдыз, 1914, 12, 28 гыйнвар). Г.Исхакыйның иҗатын даими күзәтеп, матбугатта үзенең төпле фикерләрен әйтеп баручы Г.Кәрам «Мөгаллимә»не Истанбул, Берлин, Лондон сәхнәләренә чыгарырлык дигән фикер әйтә (Казанда «Шәрекъ» клубы сәхнәсендә «Мөгаллимә».– Аң, 1914, 19 сан).

Рецензияләр белән чыгучылар арасында аеруча ике авторның бәяләмәләре күзгә ташлана. Аларның берсе – әсәрдә чын «хакыйкый мөгаллимә язмышына гаид бер ишарә дә юк», әсәр реаль тормышны чагылдырмый, дип, пьесаны кискен тәнкыйть итеп чыккан Г.Ибраһимов. Автор хәтта бу әсәрне мәйданга кую «авыр тормышлы мөгаллимәләр сыйныфына каршы җинаять» дип тә, шул «авыр язмышны җиңеләйтү хакында бер чара күрә башлауга бундый әсәрләрнең вакытлы булса да бер пәрдә булып торуы ихтимал... әдәби вә иҗтимагый кыйммәте (хәятның көзгесе була алмаганга) нольгә якын» дип тә әйтеп куя. (Галимҗан Ибраһимов.– «Мөгаллимә»нең Уфада уйналуы мөнәсәбәте белән.. Тормыш, 1915, 26, 27 февраль.)

Тәнкыйтьчеләрнең икенчесе.«Мөгаллимә»нең тууын хуплап, аңа һәм әдәби, һәм фәлсәфи анализ ясаган Җ.Вәлиди. Ул «әдәбият үткәннән, хәзердән файдаланган кебек, киләчәктән дә файдалана аламы?.– Тормыш әдәбияты тормыш белән бергә һәм тормышның артында калганнарын себереп алып барырга гына тиешлеме, әллә тормышның алдыннан җырып, аңа юл билгеләп барырга, тиздән булачагы, булырга тиешлеге күренеп торганнарны булды иттереп күрсәтергә дә хакы бармы?..» дип сораулар куя да, үзе үк болай җавап бирә: «әдәбиятымыз хәзерге хәлдә бер яктан тәнкыйди булса, икенче яктан тәрбияви булырга тиеш. Шуның өчен тормышның сәлби якларын күрсәтү [генә] йитми, иҗаби идеалларыны да күрсәтергә ихтыяҗ бар. Тормышның бүгенге хәле андый бербөтен идеал ясап бирә алмый, шуның өчен безнең әдәбиятымыз бу ягы илә тормышның азмы-күпме алдына чыгарга, аның «иртәгә»сен тасвир итәргә мәҗбүр була»... «Гаяз әфәнде [әсәрләрендә] яшьләр... дөньяда кеше өчен торалар, җәмгыять өчен, халык өчен яшиләр. Шәхси булган хис вә хыялларга бик ул кадәр бирелмиләр. Идеалист булалар... әтрафка тәэсир итүне, дөньяда мөкатдәс бер эз калдыруны вазыйфа дип беләләр».

Җ.Вәлиди Г.Исхакый әсәрләрендәге яңалыкка омтылучы яшьләрне народниклар дип атый алабыз, ди. Һәм «Мөгаллимә» әсәрендә «без народниклыкның яңарак бер шәкелен, романтизм буявына буялган хәлен күрәмез», ди.

«Кем ул мөгаллимә Фатыйма?» дип исемләнгән мәкалә үзенең үзгә бәяләре белән истә кала. Мәкалә авторы – Әминә Мөхетдиния. Рецензентның хатын-кыз булуы һәм Фатыйма образын нәкъ шул хатын-кыз буларак аңлап тикшерүе игътибарны җәлеп итә дә. Автор әсәргә югары бәя бирә. «Сәхнәнең максаты – түгел тормыш көзгесе, бәлки, йөрәк, күңел көзгесе булудыр... Гади

тормышта була торган трагедияләр икенче планда калып, рухани трагедияләрне маһиранә тасвир итү тиеш дип санала. Әлегә кадәр бу идея безнең татар сәхнәсендә күренми иде. Инде Гаяз әфәнде Исхаков үзенең яңа драмасы «Мөгаллимә» белән югарыдагы максатка бераз якынлаша дип беләм.» (Аң, 1914, 23 сан.)

«Мөгаллимә» татар мәдәниятендә бик зур яңалык булып кабул ителә һәм сәхнәдә иң популяр спектакльгә әверелә. Г.Исхакыйның сәхнәгә куелган пьесалары турында сүз чыкканда өлкән буын кешеләре иң беренче итеп «Мөгаллимә» спектаклен исләренә төшерәләр.

## АҢЛАТМАЛАР

«Бәйрәм бүген» – Г.Тукай шигыре. «Әлислах» гәзитәсенең 1908 ел 13 октябрь санында басылган. Шигырьнең пьесадагы тексты шагыйрьнең 1909 нчы елда басылып чыккан «Габдулла Тукаев диваны»ннан алынган. Шигырьнең «Әлислах»та икенче юлы:

Нәрсәдән бу? . Билгеле, бәйрәм бүген, бәйрәм бүген. – рәвешендә килә.

«Сада көе» – «Беренче сада», «Шәкертләр садасы» дигән исем белән йөргән җыр. Г.Тукайның «Мәдрәсәдән чыккан шәкертләр ни диләр?» исемле шигыре дә шушы көйгә җырланган. Аның көен татар музыканты Гали Зайпин иҗат иткән.

Сукыр Каюм (Каюм Насыйри, 1825–1902) – галим-мәгърифәтче, тарихчы-этнограф, телче, язучы.

Габдулла Тукай (1886–1913) – татар халык шагыйре.

«Тәфкилеф» – татар халык көе.

«Кара урман» – татар халык көе.

Әлбиси җәдидә – гарәп әлифбасындагы хәрефләр: әлеф, би, си, җи, ди.

«Әллүки-бәллүки» – татар халык көе.

Юача – майда кайнатып пешерелә торган камыр ашы – вак кына күмәч яки бавырсак.

Синең әле фарызың өстеңдә – биредә сүз намазның укымый калдырырга ярамый торган рәкәгатьләре турында бара.

Мәхрәм – шәригать буенча никяхлашу тыелган, әмма вакытлыча гына тыелган булырга да мөмкин. Мәсәлән, хатыны үлгәч, иргә аның сеңелесенә өйләнергә ярый.

Намәхрәм – шәригать буенча никяхлашу рөхсәт ителгән (чит кешеләр).

Йәмәхрәм – шәригать буенча беркайчан да никяхлашырга рөхсәт ителмәгән канкардәшләр.

«Гакаид» – тулы исеме: «Гакаиде Нәсәфи» («Ислам иманулары Нәсәфи аңлатуында»). Авторы: Нәҗметдин Нәсәфи (1068–1142). Мәдрәсәләрдә ул китапның үзен түгел, ә шул әсәргә шәрех китапларын өйрәнгәннәр. Халык арасында Сәгъдеддин Тафтазани (1321–1390) тарафыннан язылган «Шәрхе Гакаиде Нәсәфи» киң таралган булган. Бу китап Казанда 1897 елда басылып чыккан. Габденнасыйр Курсавиның да «Гакаид»не шәрехләп язган китабы бар.

«Тәүзыйх» – («Ачык аңлату»), авторы: Әбү Мөхәммәд Гобәйдулла бине Мәсгуд Тәжушшари.

Китән – ак киндер тукыма.

Гыйльманнар, вилданнар – җәннәт хезмәтчеләре.

Горбәт – иленнән, туганнарыннан аерылып, чит, ят җирдә булучылык.

Турне – төрле җирләрне, шәһәрләрне, илләрне урап, сәяхәт итеп кайту; әйләнмәле маршрут буенча сәяхәт.

Айвазовскийның «Тугызынчы валы» (Гайвазовский Иван Константинович (1817–1900) – рус рәссамы. 1844 елдан Петроградта Баш диңгез штабында хезмәт итә. Рус хәрби флоты тарихы темасына меңләп картина ясый. Аның «Девятый вал» («Тугызынчы дулкын») картинасы (1850) Петербургта Рус дәүләт музеенда саклана.

Тартышу – Драма Мәскәүдә Г.Исхакыйның үз наширлегендә «Шәрекъ» басмаханәсендә 1917 елда басылып чыга. Сигезтомлыкта 7 нче җилд, 2 нче китап. Титул биттә: «Языла башлады 1907 нче ел, декабрь 12 сендә Пинега шәһәрендә, Волгин йортында. Язылып бетте 1908 нче ел, гыйнвар 11ендә. Театрда уйнау хакы Казанда «Ирек йорты» файдасына багышлана» дигән искәрмә бирелгән.

Кадәх – шәраб эчә торган савыт, бокал.
Кыйраәтханә – уку залы, уку өе.

Сәвекъ – алга этәрү, юнәлтү.
Атәш – ут, ялкын.
Хосусән – аеруча.
Хазир булган – шунда, күз алдында булган.
Татбикъ – ашыру.
Нокта (ноктаи нәзар) – берәр нәрсәгә караш.
Сонгый – ясалма

Тәкъдис итү – изге күрү.

Сима – чырай, йөз.
Мөҗәссәм – гәүдәләнеш.
Пәҗегән – шиңгән.
Муафикъ – лаек, тиешле.
Рөшди – урта мәктәптәге сыйныф.
Катрә – тамчы.
Кыйраәте кемнән? – Коръәнне укырга кемнән өйрәнгән?
Мәкам – көй, тон, мотив.
Нәшьәле – кәефне хушландыра торган.
Хәлвәте сахихә – чын ялгызлык.
Шәрган – шәригать законнары буенча.
Мотлакан – һичшиксез.
Кәдаҗ – ядәч.
Нишанлы – вәгъдәле, ярәшелгән.
Хәтме көтеб кылу – укуны тәмамлау.
Бүсәләр – үбүләр.
Мәсгуд – бәхетле.
Парча-парча – парә-парә.
Зикер итү – күп тапкыр кабатлау.
Күстәнәч – күчтәнәч.
Зәррә – бөртек.
Мәдәдче – ярдәмче.
Тәрәккый – алга китү, прогресс.
Җәридә – гәзитә.
Хаиз – җыйган, эченә алган.
Гаид – бәйләнешле.
Сәлби – кире.
Иҗаби – уңай.

Чыганак: Исхакый Г. Әсәрләр. 4 том. - Казан:
Татарстан китап нәшрияты, 2003. Б. 285-327.

Текст, искәртмә һәм аңлатмаларны әзерләүче: Лена Гайнанова.